

श्रीहरिःशरणम्

सेवाकौमुदी.

गुर्जर भाषा सहित.

गोस्वामिकुलभूषणश्री १०८ श्रीगोकुलनाथजी

भट्टाराजश्रीनी व्याशानुसार

हिन्दीभाषाथी

अनुवादक

दयाराम कृष्णजीवन शास्त्री

शुद्धाद्वैत विशारद.

प्रकाशक-दयाराम कृष्णजीवन शास्त्री,

ड. श्री जालकृष्ण शुद्धाद्वैत संस्कृत पुस्तकालय.

मोड़ मंदिर, मोड़वाडा मुंजरा २.

(प्रथमावृत्ति नकल १९००)

संवत् १९७६

मुद्रण ४ आना

सन १९१६

श्रीकृष्ण प्रिन्टींग प्रेसमां स्तीलाब डरशजीवन पटेल अप्प

नं. ६, अनंतवाडी, मुंजरा २.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૮૩૧૧

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૭૧ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ૨૧૮૧૧૩૦૪૮૧

વિષય ૫૨૨૪૩:૪૨

ધરતાવના

સૂર્યોદય થવામા હજુ ઘણા વખત છે તો પણ ત્રી દિશામા થોડું થોડું અજવાળું નીકળ્યું છે પક્ષીઓએ પોતાનો મધુર આલાપ શરૂ કર્યો છે સુતેલા માણુઓની નિદ્રા પ્રાત્ર કાલમા ગાઢ થઈ રહી છે એટલાજ વખતમા કાગડાઓ એ પોતાના કા કા રાખેથી બધાની નિદ્રા ઉડાળી દીધી કેટલાક તો બિછાનામાથા ઉઠાને તૈયાર થઈ ગયા છે. પરંતુ તેઓને આલસ્ય ઉઠવ દેતું નથી તેમ કેટલાક પિછાના માથી ઉઠ્યા પરંતુ તેને રસ્તો માફમ પડતો નથી

અમા પણ ઘણા દિવસથી મુઈ રહ્યા છાએ પ્રાત્રકાલ થયો, વિશ્વના સમગ્ર પ્રાણીઓ ઉઠી ગયા પરંતુ હા કષ્ટ છે કે અમેને આલસ્ય હજુ સુધી પણ છાડતું નથી. તથાપિ કેટલાક વાદિ લોકોએ થપાટ લગાડી કહ્યું એકને જગાડી દીધા છે. પરંતુ અમેને પથારીનો ખ્યાર હજુ ઉઠવા દેતો નથી. જોકે, તેમાં કેટલાક ઉઠી પણ ગયા છે. પરંતુ તે અગ્રે-સર થવા ઈચ્છતા નથી. તો ભલા, કેવી રીતે ઉન્નતિ થાય ? ઠીક છે. અહીયાં એક રસ્તો છે. આમ તેમ રખડતા આલસ્ય ચુકત જન સમાજના હાથમા કેઈ એવું પુસ્તક આપવું જોઈએ કે જે દ્વારા તેઓ પોતાનો ખરો રસ્તો બાણી શકે આ ઉપાય સાધ્ય છે.

શુદ્ધિદેવ પુષ્ટિ માર્ગ અપ્રદાયમાં સિદ્ધાન્ત પ્રયોજો
જોઈએ જાણર છે જોઈએમાં જોઈએ અપેક્ષિત જાણર એટલા

છે કે જેની છપામણીમાંજ કેટલાક લાખ રૂપીયા ભેંધએ પરંતુ ખેદથી જણાવવું પડેછે કે તે અન્થરતનોની ઘણીજ દુર્દશા છે કેટલાક કપણુ ભંડારી તો એવા છે કે જે પોતાના અન્થરતનોને ખહારની હવા પણ લગાડવા દેતા નથી.

કરોડો ધન્યવાદ છે તે સ્વર્ગવાસી શ્રી રત્ન ગોપાલ ભટ્ટજીને કે જેઓએ પોતાના મોટા પરિશ્રમથી પોતે જાતે સંશોધન કરી આપણા સંપ્રદાયના અનેક આકર ગ્રંથો છપાવ્યા તેમ અમને ખબર કરી દીધી કે નહિં, આપણા ભંડારમાં પણ ઘણાં અમૂલ્ય રત્નો છે. આજ સુધી કેટલાક લોકોને તો એવો ભ્રમ હતો કે પુણ્ડિમાર્ગમાં ગ્રંથ સાહિત્ય નથી. પરંતુ તે લોકો પાસે સવિનય નિવેદન જે આપ જરા તપાસ તો કરો, શુદ્ધાદ્વૈત સંપ્રદાયના એટલા બધા આકર ગ્રંથો છે કે જેના દિગ્દર્શનદ્વારાજ એમ માલુમ પડે કે નહિં, ખરી રીતે આજ માર્ગ, શુદ્ધ, સનાતન, વૈદિક, એવં સર્વોત્તમ છે.

તેજ પરમ વૈદિક સનાતન પુણ્ડિ સંપ્રદાયનો આ સેવા-વિષય પ્રતિપાદક સેવા કૌમુદી નામનો લઘુ ગ્રંથ છે. પરંતુ તેમાં સેવા વિષય એવો શાસ્ત્રાર્થ રૂપથી પ્રતિપાદન કર્યો છે. કે જે જોવાથી સ્વતઃ માલુમ પડે, કે પ્રભુસેવા પુણ્ડિ-માર્ગમાંજ સર્વોત્તમ છે.

આ ગ્રંથ રતનનું નિર્માણ ગોલોકવાસી લાલુ ભટ્ટ-પનામક દીક્ષતશ્રીઆલકૃષ્ણ ભટ્ટજીએ કર્યું છે. તે

કેવલ સંસ્કૃત ભાષામાં જ હોતો. જેથી આજ કાલ તેનો સાવ-
જનિક ઉપયોગ થયો મુશ્કેલ છે, જેથી તેનો હિન્દી, ભાષા-
માં અનુવાદ કરવા માટે પુષ્ટિમાર્ગ પંથ પ્રચારક, અખં-
ડ ભૂમંડલાચાર્યવર્ય, ગોસ્વામિકુલભૂષણ, શ્રી ૧૦૮
શ્રી ગોકુલનાથજી મહારાજશ્રીએ ગુરૂવર્ય ભટ્ટશ્રી રમા-
નાથ શાસ્ત્રીજીને આજ્ઞા આપી. મહારાજશ્રીની આજ્ઞાથી પંડિત-
જીએ હિન્દી ભાષાન્તર કરીને છપાવ્યું અને તે ઉપરથી ગુર્જર
ભાષાન્તર કરવા મને આજ્ઞા કરી. તે ભાષાન્તર કરીને મહારાજ
શ્રીના ચરણોમાં અર્પણ કર્યું છે આવા શ્રીમદ્વાચાર્ય ચરણો જો
ભૂતલપર ન બિરાજતા હોત તો, આ માર્ગ કોને શરણે જાત
ખરેખર અન્ત કરણપૂર્વક એઓશ્રીના આપણે સદા
ઝણીછીયે. એઓશ્રીના ચરણોમાં કોટિશઃ પ્રણતિતિ પુરઃ
સર પ્રભુ શ્રીબાલ કૃષ્ણલાલ પાસે પ્રાર્થના કરીયે છીયે જે,
આવા શ્રીમદ્વાચાર્ય ચરણો ભૂતલપર સદા સર્વદા બિરાજે,
તેમ સર્વત્ર વિજયપદને પામે.

अस्यां कृतौ किमपि सद्गुणवत्तु यच्चेत्

तन्मे दयार्द्रगुरुवर्यदयै कमूलम् ।

यद्गोपवत्तदखिलं मम जाड्यजन्यं

ज्ञात्वेति तत्सहृदयैर्दयया विशोध्यम् ॥

ગુર્જર ભાષાન્તર કર્તા

વિનીત

દયારામ કૃષ્ણ જીવન શાસ્ત્રી

વિષયાનુક્રમ.

— ૦ —

પ્રથમ પ્રકરણ.

સંખ્યા.	વિષય.	પૃષ્ઠ.	પંક્તિ
૧ ...	મંગલમ્	૧	૦
૨ ...	શ્રીભાગવતની સર્વ પ્રમાણેમાં શ્રેષ્ઠતા.	૨	૦
૩ ...	નવધાભક્તિની અવશ્યકર્તવ્યતા	૯	૨
૪ ...	નવધાભક્તિનો બીજા દ્વલોમાં ઉપયોગ ન લેવો	૧૦	૩
૫ ...	નવધા ભક્તિમાં અધાનો સમાનાધિકાર	૧૧	૧૧
૬ ...	શ્રવણ	૧૧	૧૬
૭ ...	કીર્તન	૧૨	૧૨
૮ ...	સ્મરણ	૧૩	૦
૯ ...	પાદસેવન	૧૩	૧૧
૧૦ ...	અર્ચન	૧૪	૦
૧૧ ...	વન્દન	૧૪	૨
૧૨ ...	દાસ્ય	૧૪	૪
૧૩ ...	સખ્ય	૧૪	૯
૧૪ ...	આત્મનિવેદન	૧૯	૩
૧૫ ...	પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ફલ રૂપછે. તેમ તેમાં પ્રમાણ	૨૨	૦
૧૬ ...	પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રભુપ્રાકટ્ય ફલછે. તેમ તેનું પ્રેમ સાધનછે. આમાં પ્રમાણ, ૨૩ તથા ખુલાસો		૧૩

સંખ્યા.	વિષય.	પ્રષ્ઠ.	પંક્તિ
૧૭ ...	ભક્તિમાર્ગમાં નવધાભક્તિ જરૂર કરવી જોઈએ.	૨૪	૩
૧૮ ...	સેવામાર્ગમાં સખ્ય ભક્તિ વિશેષ કરવી જોઈએ	૨૪	૩
૧૯ ...	પ્રભુભોગમાં તરબૂજનો નિષેધ	૨૮	૧૯
૨૦ ...	ભોગમાં શ્યામ રીંગણાનું સમર્પણ	૨૯	૦
૨૧ ...	પ્રભુભોગમાં મુળાનો નિષેધ	૨૯	૩
૨૨ ...	ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાનમાં શ્રીસુખોધિનીશ્રી ખુલાસો.	૩૦	૦
૨૩ ...	શ્રીમદ્દાપ્રભુજી તથા શ્રીગુંસદાશ્રીની પદ્ધતિપ્રમાણે પ્રભુસેવા	૩૨	૦
૨૪ ...	નવધાભક્તિમાં મુખ્ય ત્રણ પ્રકારનીસેવા	૩૪	૩
૨૫ ...	આત્મનિવેદનથી દેહાદિ સેવોપયોગિ થાયછે	૩૫	૦
૨૬ ...	નવયોગેશ્વર પ્રસંગમાં બતાવેલું આત્મનિવેદન	૩૫	૫
૨૭ ...	સમગ્ર ક્રિયાઓ પ્રભુઉપયોગી બુદ્ધિથી કરવાની તેનો ખુલાસો	૩૬	૦
૨૮ ...			
૨૯ ...	આત્મનિવેદનમાં શ્રીભગવદ્ગીતાનું પ્રમાણ	૩૯	૩
૩૦ ...	સમગ્ર પ્રકરણમાં કહેલો સિદ્ધાન્ત	૪૦	૮

બિબ્લું પ્રકરણ

૩૧ ...	પરમદ્રાષ્ટાપત્ર, નિર્ગુણ, પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ સેવા વિષય છે.	૪૨	૧૯
--------	---	----	----

સંખ્યા.	વિષય.	પ્રશ્ન.	પંક્તિ
૩૨ ...	પ્રભુકૃપાથીજ તે વિષયરૂપ થાયછે	૪૩	૮
૩૩ ...	અહા, જાણાતું નથી આ વાત સિદ્ધ થય શક્તી નથી	૪૪	૦
૩૪ ...	નિર્વિશેષશ્રૂતિ, લૌકિકધર્મોનોજ નિષેધ કરેછે	૪૫	૧૩
૩૫ ...	પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ, અપ્રાકૃતધર્મ રૂપછે	૪૫	૧૫
૩૬ ...	પરમતમાં અભાવથી દ્વૈતાપત્તિદોષ	૪૯	૧૮
૩૭ ...	અભાવો, મિથ્યાછે તેમાં પરમતાનુયાયીઓનું પાછું હટવું	૫૨	૧૦
૩૮ ...	પુણિમાર્ગમાં પ્રાકૃતધર્માભાવનો બાધ નથી	૫૩	૮
૩૯ ...	ભક્તિમાર્ગમાં અભાવ, તિરોભાવથી જુદો પદાર્થ નથી	૫૪	૫
૪૦ ...	પ્રાપ્તિચક્ર ધર્મોનો અહામાં અભાવ	૫૬	૦
૪૧ ...	ધર્મતથા ધર્મીનો અભેદ	૫૮	૧૮
૪૨ ...	સેવ્ય, કેવલપરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણજ છે	૬૦	૪
૪૩ ...	ધામપદથી પ્રકૃતિનહિં પરંતુ અક્ષરબ્રહ્મ	૬૧	૦
૪૪ ...	ધામપદનો લોકજ અર્થ છે. તેનો સપ્રમાણ ખુલાસો	૬૧	૭
૪૫ ...	પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજ, પરાતપર છે	૬૧	૧૬
૪૬ ...	પ્રભુસેવામાં બધાં સાધનોનો ઉત્કર્ષ	૬૪	૧૦
૪૭ ...	પ્રભુસેવા શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની મૂર્તિમાંજ કરવી	૬૫	૧૪

સંખ્યા.	વિષય.	પ્રજ્ઞ.	પંક્તિ
૪૮ ...	પ્રતિમા પૂજન વિચાર	૬૬	૦
૪૯ ...	મૂર્તિમાંજ મૂલપરમાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ	૬૯	૧૫
૫૦ ...	પ્રભુનીમૂર્તિ, પ્રભુજીએ	૭૩	૦
૫૧ ...	સમગ્રકાર્ય રૂપ જગતથી ભગવદ્દિગ્ધાનું અનુમાન	૭૪	૧૬
૫૨ ...	ભક્તોદ્ધાર માટે સપ્રમાણ પ્રભુપ્રાકટ્ય	૭૫	૦
૫૩ ...	શાલિયામની પૂજાથી મૂર્તિપૂજાની ગતાર્થતા નથી	૭૮	૭
૫૪ ...	સમગ્રઅંતથી કહેલો સિદ્ધાન્ત શ્રીકૃષ્ણાર્પણ મસ્તુ	૭૯	૧૩

॥ श्री कृष्णाय नमः ॥

श्री लालूभट्टोपनामक दीक्षित श्री बालकृष्ण
भट्ट प्रणीता सेवा कौमुदी
भाषांतर सहिता.

प्रथमं प्रकरणम् ।

श्रीगोवर्द्धनधारी तनोतु कुशलानि ।

भुतिसिद्धं रसाम्भोधिरासमण्डलमण्डनम् ।

गोपिकानयनानन्दं गोवर्द्धनधरं भजे ॥ १ ॥

श्रीवल्लभपदाम्भोजरजांसि प्रणमाम्यहम् ।

यत्सम्पर्काद्विजाधीशप्रेमसेवां जनोऽनुते ॥ २ ॥

श्रीविठ्ठलेश्वरं वन्दे कृष्णसेवाप्रवर्त्तकम् ।

येन गोवर्द्धनाधीशः सख्येनाऽऽभवशीकृतः ॥ ३ ॥

१. अथ पुष्टिभक्तिमार्गीयसेवा किम्प्रमाणमूलिकेत्या-
दिविचार आरभ्यते ।

તત્ર “સર્વવેદેતિહાસાનામ્” “નિગમકલ્પતરોર્ગલિતં ફ-
લમિ”ત્યાદિવચસ્સહસ્રૈઃ સર્વશ્રુતિસારભૂતત્ત્વનિશ્ચિલપ્રમાણ-
મૂર્દ્ધન્યતા સમાધિભાષારૂપસ્ય શ્રીભાગવતસ્યાઽભ્યુપેયા । નિ-
બન્ધે ચ “વેદાઃ શ્રીકૃષ્ણનાક્યાની”તિ સન્દર્ભે “ઉત્તરં પૂર્વ-
સન્દેહવારકં પરિકીર્તિતમિ”ત્યનેન સર્વસન્દેહવારકત્વં શ્રી-
ભાગવતસ્યૈવ નિરણાયિ ।

૧. ભગવત્કીડાપદ આ જગતમાં જે પ્રકારનાં મનુષ્યો
છે. એક તો, જે માણસ ખીજની અભિવૃદ્ધિને ન
દેખી શકતો હોય તે, તેમ ખીજો. કોઈપણ સિદ્ધાન્તને
જાણવા માટે શાસ્ત્ર, તથા શાસ્ત્રની યુક્તિઓ દ્વારા પરસ્પર
સિદ્ધાન્તને દખાવતો પોતે સમજેલા સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન
કરે છે.

આ બંનેમાંથી પેલો અધિકારી, પોતાના દોષને ઢાંકી
હાં દીન બની, મને જાણવાની ઇચ્છા છે આવો ખોટો
ઢાંચ કરી, મત મતાન્તરોના અનુયાયિઓ, તેમ પ્રવર્તકો
પાસે પ્રશ્ન કરે છે! જે તમારા કર્તવ્યમાં શું પ્રમાણ છે?
એટલુંજ નહીં પરંતુ પ્રત્યુત્તરની વચમાં તેનેજ કંઈક વાદ-
રૂપ કરી નાખે છે. એ પ્રમાણે તે પૂર્ણદ્રેષી હોય છે. તેમ
તે માણસનો કોઈપણ શાસ્ત્રમાં અધિકાર હોતો નથી. પરંતુ
કેવળ છાનો દ્રેષી, તેમ દુરધિકારી, એવા તેના કોઈપણ પ્રશ્નો-

નો ઉત્તર થઈ શકતો નથી. કારણ જે તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર સાચો હોય, તોપણ તેને કોઈ સિદ્ધાન્ત ઉપર જવાનું તો છે નહીં. માત્ર અસંબદ્ધ પ્રલાપ કરે છે. સિદ્ધાન્ત ઉપર ચાલનાર તો સાધુજન હોય છે. માટે એવો માણસ પોતાના દુષ્ટ આ-ક્ષેપોથી સાધુજનની હલકાઈ કરવી તેજ ઇચ્છે છે. તેમ તેવો ડોળ કરવાથી પોતાની વાત સિદ્ધ થાયો યા ન થાયો, પરંતુ તે તો પોતાના સ્વભાવાનુસાર કાર્ય કરે છે. દુષ્ટને, આ વાતની ખબર નથી. જે દુનિયામાં સત્ય પદાર્થની કોઈપણ રીતિથી કસોટી લેવામાં આવે. તો તે સમય તે, વિશેષ શુદ્ધ દેખાય છે. દુરધિકારીના વાદમાં કોઈનો જવાબ શાસ્ત્રોક્ત મળે. તો તે જવાબ, તેના દ્વેષાગ્નિને વિશેષ વધારે છે.

તે વખતે તે દ્વેષીજન, શાસ્ત્ર તથા શાસ્ત્રની મર્યાદાને છોડી દઈ તે ઉપર વિશેષ ગુસ્સે થાય છે. હુમેશાં આ-ક્ષેપ કરનારના પ્રશ્નનો જવાબ કોઈ દિવસ પૂરો થતો નથી. માટે કેવળ વિદ્વંસકરનાર, તથા દુરધિકારીના પ્રશ્નનો શાસ્ત્રાનુસાર જવાબ આપી જેસી રેવું. અથવા તો સર્વથા ઉપેક્ષા કરવી ઘણી શ્રેયસ્કર છે.

વાસ્તવિક રીતે પૂર્વોક્ત ખીજા અધિકારીનેજ વાદી કહી શકાય છે, કારણ જે તેના પ્રશ્નના જવાબમાં વિદ્વાનોને ઘણો આનંદ મળે છે. તેમ તેના પ્રશ્નો, અદેખાઈ

થી નથી. પરંતુ સત્ય વાતને જાણવા માટે છે. આથી તેવા જીજ્ઞાસુ અધિકારીઓના મનમાં કોઈ દિવસ એવો પ્રશ્ન થાય. જે ભક્તિમાર્ગના પુષ્ટિમાર્ગ સંપ્રદાયમાં પ્રભુ સેવા કયા પ્રમાણાનુસાર કરાય છે? તો તેનો જવાબ નીચે સ્પષ્ટ કરાય છે.

કોઈપણ કાર્યના ફલ, સાધન, તથા પ્રકારમાં તે, તે પદાર્થો જાણવાની ખાસ જરૂરી છે. “સમગ્ર કર્મ જાણવાનું જે સાધન તેને પ્રમાણ કહે છે” ખરી રીતે દુનિયામાં જે પ્રમાણ છે. એક પ્રત્યક્ષ, તથા ખીજું શાસ્ત્ર, પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, ઇન્દ્રિય તથા મનની સહાયથી થાય છે. તેમ તે, લૌકિક વ્યવહારમાં બળવાન છે. પરંતુ લોકાતીત-પદાર્થમાં તેનું કશુંપણ જોર ચાલતું નથી. માટે વિદ્વાનોએ અલૌકિક પદાર્થના નિર્ણયમાં શાસ્ત્રને પ્રમાણ ગણ્યું છે.

ધર્મ, તથા બ્રહ્મ, આ બંનેનો શાસ્ત્રદ્વારા નિર્ણય થાય છે. વાસ્તવિક રીતે જો તેના સાધનો ઉપર જોઈએ, તો તે વિષે પણ શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણ ગણ્યું છે, વધારે તો શું પરંતુ ધર્માર્થિકામ આ ત્રણ પુરૂષાર્થના સાધનોમાં શાસ્ત્રનેજ પ્રમાણ માનવું પડશે. માટે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ધીગીતોપનિષદમાં આજ્ઞા કરી છે.

“તસ્માચ્છાસ્ત્રં પ્રમાણં તે કાર્યાકાર્યવ્યવસ્થિતૌ”

“જેથી ઉત્તમ જ્ઞાન મળે. તે વાક્યને શાસ્ત્ર કહે છે” શાસ્ત્રોમાં પણ સર્વોત્તમ પ્રમાણુ વેદ છે. કારણુ જે વેદ, બધાને માન્ય છે પરંતુ કેવલ વેદથી બધી વાતનો ખુલાસો થવામાં હરકત જો કે નથી પણ, સર્વજ્ઞતાની ખાસ જરૂરીયાત પડે છે. જેમ, વક્તા સ્વયં, પોતાના વાક્યને સારી રીતે સમજાવી શકે છે. તેમ, વેદરૂપ ઇશ્વર-વાક્યનું યથાર્થતાત્પર્ય, ઇશ્વરજ્ઞ જાણે છે. કેમકે તે સર્વજ્ઞ છે. ખીજાનું યથાર્થતાત્પર્ય કાઢવામાં બલ ચાલતું નથી. તે માટે વેદ સ્વયં કહે છે.

“नैषा तर्केण मतिरापनेया” इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो

મદ્વેદ કશ્ચન”

આવી રીતી છે કે જ્યારે મૂલતાત્પર્ય ન જાણવામાં આવે ? ત્યારે તે જાણવા સાફ બુદ્ધિમાન લોકો તદનુકૂલ પોતાના વિચારો લગાડે છે. જેમ—

“काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्, गङ्गायां घोषः”

“કાગડાઓથી દહીંનું રક્ષણ કરો, ગંગાજીના પ્રવાહમાં ગૌશાળા”

આ બંને વાક્યોનું મૂલતાત્પર્ય ન મળવાથી પંડિ-તોએ તદનુકૂલ પોતાનો વિચાર લાગુ કર્યો છે.

“દહીંને ખાનારાં તમામ પ્રાણીઓથી દહીંની રક્ષા કરે” “ગંગાજીના કાંઠાની ઉપર ગૌશાળા” એવી રીતે જે તદ્દનુકૂલ બુદ્ધિને લગાડવી. તેને વિદ્વાન્ લોકો લક્ષણ કહે છે. વેદમાં પણ જ્યારે મૂલતાત્પર્ય નથી મળતું. ત્યારે લક્ષણ કરવી પડે છે. પરંતુ લોકમાં બુદ્ધિથી કામ ચાલી શકે છે. પણ વેદમાં સામાન્ય બુદ્ધિ ચાલી શકતી નથી. કેવળ ઈશ્વરની બુદ્ધિ ચાલે છે. કેમકે સામાન્ય બુદ્ધિમાં ભ્રમ, વિપ્રલિપ્સાદિ ઘણા દોષો રહે છે. માટે ભ્રમાત્મકબુદ્ધિથી યથાર્થજ્ઞાન થઈ શકતું નથી. કદાચ ઘણો પ્રયાસ કરે તો કેવલ આપાતતઃજ્ઞાન થાય છે. પણ મૂલસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી.

આ વખતે વેદના મૂલસ્વરૂપને બતાવવા સારુ ભગવાન્ અંશાવતારથી પૃથ્વીઉપર પધારે છે, આ બધા જાણે છે. માટે આ ઘોર કલિયુગમાં ન મળતા વેદના તાત્પર્યને બતાવવા સારુ ભગવાન્ જ્ઞાનાવતાર “શ્રી વેદવ્યાસજી” પ્રગટ થયા.

જો કે વ્યાકરણાદિ છ અંગોથી વેદાર્થ થઈ શકે છે. પરંતુ મન્દ મધ્યમાધિકારીઓને સદા સંદેહ રહે છે જેથી વાસ્તવિક શુદ્ધ વિચારશાસ્ત્રની ખાસ જરૂરી છે. વેદાર્થના સંદેહોને દૂર કરનાર શાસ્ત્રને “વિચારશાસ્ત્ર” અથવા “મીમાંસા” કહે છે. ઉપનિષદોના સંદેહોને દૂર કરવા સાડ તેમ વેદના મૂલતાત્પર્ય બતાવવા માટે ભગવાન્ શ્રીવેદ-

વ્યાસજીએ સૂત્રાત્મક વિચારશાસ્ત્ર કયું. કે જેને અમે વિચારરૂપ
 “ઉત્તર મીમાંસા” કહીએ છીએ. તેવી રીતે બીજા પુરાણો
 તથા વેદાભાસદેખાડનાર શ્રીમંન્મહાભારતાદિ ગ્રન્થો પણ
 પ્રગટ કર્યા. પરંતુ એટલું કર્યાથી પણ શ્રીવેદવ્યાસજીનો
 અન્તરાત્મા પ્રસન્ન ન થયો ત્યારે શ્રીનારદજીએ વેદવ્યાસને
 સમજાવ્યા કે, મનુષ્ય ગમે તેવો બુદ્ધિમાન હોય તોપણ
 તેના કામમાં કંઈને કંઈ ભૂલ રહી જાય છે જેમાં પ્રત્યક્ષ પ્ર-
 માણ આપ છે. આપે બધાનું નિરૂપણ કર્યું પણ મોક્ષશાસ્ત્ર-
 નો વિચાર ન કર્યો. કારણ જે મોક્ષ શિવાય બીજા બધા પુરૂ-
 પાર્થ દોષયુક્ત છે. કેવલ મોક્ષજ આત્યન્તિક, નિર્દોષ પુરૂષાર્થ
 છે. “પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર તે મોક્ષ” અથવા ચોથો પુરૂ-
 પાર્થ કહેવાય છે.

માટે હવે તમે નિર્દોષ પુરૂષાર્થ જેથી મળે છે તેવા
 ભગવદ્ગુણાનુવાદનું વર્ણન કરો. કારણકે સમગ્ર શાસ્ત્રો, તેનેજ
 કહેછે, તેમ સાક્ષાત્ શ્રીપુરૂષોત્તમથી મળેલું આ શ્રીભાગવત,
 હું તમોને આપું છું માટે તમોપણ તે શ્રીભાગવતને સ-
 માધિદ્વારા હૃદયમાં રાખી પ્રભુના વિશુદ્ધ ચરિત્રોનો લોકમાં
 વિસ્તાર કરો. આ પ્રમાણે શ્રીનારદજીના ઉપદેશથી-
 શ્રીવેદવ્યાસજીએ સમગ્ર વેદરૂપ, સર્વનિર્ણાયક, સકલસંદેહ-
 નિવારક, શ્રીભાગવતને પ્રગટ કર્યું. સમાધિમાં બધા પદા-
 થોનો અનુભવ કરી બનાવેલું જેથી શ્રીભાગવતને “સમાધિ-

ભાષા” કહે છે. માટે અમારે પણ સેવાવિષયના વિચારમાં શ્રીભાગવતનો આશ્રય લેવો સર્વથા ઉચિત છે.

સૂતજીએ શૌનકાદિ મુનિઓ પ્રત્યે આજ્ઞા કરી છે.

“વેદરૂપ વૃક્ષનું પોતાની મેળે પડેલું ફળ, આ શ્રીભાગવત છે.”

આ પ્રમાણે અનેક શાસ્ત્રોથી સિદ્ધ છે. જે શ્રીભાગવત, સર્વશાસ્ત્રમય, તથા સર્વનિર્ણાયક છે. તેમ નિબંધમાં પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોએ આજ્ઞા કરી છે.

“અલૌકિક પદાર્થના નિર્ણયમાં વેદ, સૂત્ર, ગીતા અને શ્રીભાગવત, આ ચાર પ્રમાણ મુખ્ય છે. તેમાં પણ ઉત્તરોત્તરસમર્થ, તથા સંદેહ નિવારક છે.

માટે સર્વમાન્ય છે કે જો, સર્વ સંદેહ રહિત નિર્ણય કરવો હોય તો, શ્રીભાગવતનો આશ્રય લેવો. આથી અમે પણ શ્રીભાગવતનેજ સર્વપ્રમાણશ્રેષ્ઠ કહીએ છીએ. તેમ તે હોવાથી અમારે પણ તેનો આશ્રય લેવો સર્વથા ઉચિત છે.

૨. તત્ર ચ “શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।
અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ । ઇતિ પુંસાઽ-
ર્પિતા વિષ્ણો ભક્તિશ્ચેન્નવલક્ષણા । ક્રિયતે ભગવત્યદ્વા તન્મ-

ન્યેઽધીતમુત્તમમિ” ત્યનેન નવવિધભક્તેરેવ મુખ્યતયા કર્તવ્ય-
તોપદિશ્યતે ।

૨ શ્રીભાગવતસપ્તમસ્કંધમાં હિરણ્યકશિપુએ પોતાના
પુત્ર પ્રહલ્લાદજીને પ્રશ્ન પૂછ્યો? હે પુત્ર? ઉત્તમ અધ્યયન
શુ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવ્યું જે હે પિતા? “ પરમાત્માની
કથાનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન (સેવા) અર્ચન,
વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદન, આ નવધા ભક્તિ જે
પ્રભુમાં અર્પણ કરી કરવામાં આવે તો તેને હું ઉત્તમ અ-
ધ્યયન માનું છું.” આવી રીતે તે સ્થલે પણ અધ્યયનનું
ફલ બતાવી, તેજ કહ્યું છે કે “ નવધા ભક્તિ કરવી તે
મોક્ષ માટે જીવનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.”

૩. નવલક્ષણા શ્રવણાદિનિવેદનાન્તા ભાક્તિર્ભગવત્યર્પિતા
ક્રિયતે ચેત્તદધીતમુત્તમં મન્યં ઇત્યન્વયઃ । તથાચ અર્પિતા ક્રિય-
તઇત્યુક્ત્વા ભક્તેરર્પિતકરણં વિવાક્ષિતમ્ । ન તુ અર્પિતાયાઃ કૃ-
તિવિષયત્વમ્ । ચકાર તર્હ્યેવ હતાશ્વ કુઞ્જરમિત્યાદૌ ભૂતાર્થક્ત-
પ્રત્યયાર્થાવિવક્ષયા સૈન્યગતાશ્વકુઞ્જરવિષયકહનનસ્ય કૃતિવિ-
ષયત્વં ન તુ હતાનામ્ । તથેહાઽપિ । અર્પણં ચંદ્ર સ્થાપનમ્ । “ય-
ન્મેઽર્પિતઃ શિરાસિ પચ્ચક્રપ્રસાદ” ઇત્યાદૌ તથા સિદ્ધેઃ । એવં સતિ

નવવિધાયા આપ ભક્તેર્ભગવત્યર્પણં સ્થાપનં ન તુ ફલાન્તરે
 વિનિયોગઃ કાર્યં ઇતિ ભાવઃ ।

૩ “શ્રવણુ” વિગેરે પદોની અક્ષર યોજના આ પ્રમાણે છે.

“શ્રવણથી લઈ આત્મનિવેદન સુધી, નવ પ્રકારની ભક્તિ,
 જે પ્રભુમાં અર્પણ કરી કરવામાં આવે તો તેને હું ઉત્તમ
 અધ્યયન માનું છું.”

આ ઠેકાણે ‘અર્પિતા’ આ શબ્દનો આશય આ છે
 જે, ભક્તિ કર્યા પછી પ્રભુમાં અર્પણ ન કરવી પરંતુ પ્રારંભમાં
 જ અર્પણ કરવી, જેમ-

“શૂરવીરે” યુદ્ધમાં તે વખતેજ, જેમાં ઘોડા તથા
 હાથીઓ મરી ગયા છે તેવું કર્યું.”

આ વાક્યમાં યુદ્ધમાં ઘોડા તથા હાથીઓને માર્યા,
 આજ કેવાનું છે. પરંતુ મરી ગયેલા હાથી ઘોડાઓને ભેરા
 કરવાનું કહ્યું નથી, તેમ અત્રે પણ જાણવું.

‘અર્પિતા’ પદમાં અર્પણ શબ્દનો અર્થ, સ્થાપન,
 અર્થાત્ શ્રવણાદિ ભક્તિના પ્રારંભમાંજ ભક્તિને, પ્રભુમાં જોડે,
 પણ ખીન્ન ફલમાં કામ ન લેય. ભક્તિથી પ્રભુ સિવાય અન્ય
 મોક્ષાદિની પણ ઇચ્છા કરવી નહીં, તેનેજ અર્પિત ભક્તિ કહે છે.

જે ભક્તિથી ખીન્ન ફલોની ઇચ્છા રાખવામાં આવે તો
 તે ભક્તિ પ્રભુ પાસેથી અંટીને લીધેલી ગણાય છે. ‘અર્પિત’

તેમ સ્થાપિત, તેનેજ કહે છે કે જે, જ્યાંની ત્યાંજ રહેલી હોય. જે તેને ત્યાંથી હટાવી બીજે રાખે તો તે સ્થાપિત કેવાતી નથી. માટે નવધા લકિતના પ્રારંભમાં પ્રભુ પાસેથી અથવા દેવોથી કોઈપણ જાતની ક્ષલાકાંક્ષા ન રાખવી જોઈએ.

૪. इह वाक्ये पुंसोति सामान्यनिर्देशात्सर्वाधिकारकत्वं भक्तेः । अत्रैव नारदोऽपि “श्रवणं कीर्तनं चाऽस्य स्मरणं महतां गतेः । सेवेज्याऽवनतिर्दास्यं सख्यमात्यनिवेदनम् । नृणामयं परो धर्मः सर्वेषां समुदाहृत” इत्यवदत् । अतोऽपि सर्वेषां भक्तावधिकारः ।

૪ ‘પુંસા’ આ બધી સામાન્ય ઉકિત છે. માટે પ્રભુ-લકિતમાં બધાનો અધિકાર છે. તેમાં પ્રમાણુ મીનારદ વાક્ય છે.

“સત્પુરૂષોના આશ્રયરૂપ પ્રભુનું શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય સખ્ય અને આત્મનિવેદન, આ સમગ્ર જીવોનો ઉત્તમોત્તમ ધર્મ છે. માટે નવધા લકિતમાં બધાનો સમાન અધિકાર છે. આ વાત નિખાલસ છે.

૫. तत्र भगवदीयवक्तृमुखान्नवगज्जन्मनामस्तोत्रादीनां श्रद्धयाऽऽकर्णनं श्रवणम् । “शृण्वणन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेर्जन्मानि कर्माणि च यानि लोक” इत्यादौ जन्म-

કર્મણાં શ્રવણવિષયત્વોક્તેઃ । ઉપલક્ષણવિધયા નામાદીનાં ચ સંગ્રહાત્ । વાક્યાન્તરેષૂક્તત્વાચ્ચ ।

૫ ભકતોના મુખથી પ્રભુના જન્મ, ચરિત્ર, નામ અને સ્તોત્રાદિનું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવું તે “ શ્રવણ ” કહેવાય છે.

એકાદશ સ્કંધમાં કવિ યોગેશ્વરે કહ્યું છે જે “ હે જનક-રાજા! તમે બધામાંથી મનને ખેંચી લઈ ચક્રધારી પ્રભુના જન્મ કર્મોનું શ્રવણ કરો.” તેમ જન્મ કર્મોને યાદ કરાવનાર ભગવન્નામોને ખોલતા પૃથ્વીમાં ફરો. અંહી શ્રવણનો વિષય જન્મકર્મ કહેલ છે. તેમ ખીજે સ્થલે ભગવન્નામમાહાત્મ્ય પણ કહ્યું છે. જેથી પ્રભુની જન્માદિલીલા, તથા નામાદિ-લીલાને શ્રદ્ધાથી ધ્યાનપૂર્વકસાંભળવું તે પણ ‘શ્રવણ’ કહેવાય છે.

૬. ભગવન્નામકર્મસ્તોત્રાદીનાં શ્રદ્ધયા કથનં કીર્તનમ્ ।

“ગૃણન્તિ ગુણનામાને કૃષ્ણસ્યાઽનુસ્મરન્તિ ચ” “ગીત-વેણુરનુગોદેતકીર્તિરિ” ત્યાદિના નામકર્મોદીનાં કીર્તનવિ-ષયત્વોક્તેઃ ।

૬ ભગવન્નામ, ચરિત્ર, તથા સ્તોત્રાદિને શ્રદ્ધાપૂર્વક અધિકાર પ્રમાણે કહેવું. તે “ કીર્તન ” કહેવાય છે “ ગૃણન્તિ ગુણનામાને ” “ ગીતવેણુરનુગોદેતકીર્તિઃ ” વિગેરે શ્લોકોમાં પણ પ્રભુચરિત્રાદિને કીર્તનના વિષયભૂત કહેલ છે માટે ઉપરોક્ત સિદ્ધ છે.

૭. ભગવત્સ્વરૂપલીલાપરિકરાદીનાં શ્રદ્ધયા ચિન્તનં સ્મરણમ્ । “ સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિથોઽઘૌઘહરં હરિમ્ ” “ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તવેહિતં જના ” इत्यादौ स्मरणविषय-त्वेन रूपलीलादीनामुक्तः ।

૭ પ્રભુનાં સ્વરૂપો, લીલા, તથા લીલાસમુદાયને શ્રદ્ધા-પૂર્વક મનમાં લઈ આવણું તે “ સ્મરણુ ” કહેવાય છે. ‘ સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિથોઽઘૌઘહરં હરિમ્ ’ “ સ્મરન્તિ નન્દન્તિ તવેહિતં જનાઃ ” વિગેરે શ્લોકોમાં પણ પ્રભુ ચરિત્રો, તથા સ્વરૂપોને સ્મરણુનો વિષય કહ્યો છે. જેથી પૂર્વોક્ત ખીના નિર્વિવાદ છે.

૮. નિરન્તરં શ્રદ્ધયા પરિચર્યા પાદસેવનમ્ । પાદસેવન-શબ્દેન સર્વાઽપિ પરિચર્યા । ન તુ ચરણસેવામાત્રમ્ । નાર-દોક્તનવવિધભક્તૌ સેવેજ્યેત્યનેન સેવામાત્રસ્ય ગ્રહણાત્ ।

૮ શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રભુની સેવા કરવી તે “ પાદસેવન ” કહેવાય છે. ‘ શ્રવણું ’ વિગેરે શ્લોકમાં ‘ પાદસેવન ’ આ પદથી કેવલ ચરણસેવા ન લેવી. પરંતુ સોહિનીની સેવાથી લઈ અન્નકૂટાદિ મહાસેવા લેવી. તેમાં પ્રમાણ, શ્રીનારદજીએ ‘ સેવેજ્યા ’ આ શ્લોકમાં કેવલ સેવા શબ્દ રાખ્યો છે. માટે પાદસેવનથી સમગ્ર સેવા લેવી યોગ્ય છે.

૯. માહાત્મ્યબુદ્ધ્યા લોકવિલક્ષણોપચારકરણમર્ચનમ્ ।
સ્વદૈન્યાવિષ્કારપૂર્વકં શ્રદ્ધયા નમનં વન્દનમ્ । અનન્યગામિ-
ત્વં દાસ્યમ્ ।

૯ માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક લોકથી જુદી રીતે પ્રભુસેવા
સમય જે ઉપચારો કરવામાં આવે છે તે “અર્ચન” કહેવાય
છે. પોતાનો દીનભાવ દેખાડી જે નમન કરવામાં આવે છે
તે “વન્દન” કહેવાય છે. પ્રભુ શિવાય ખીજા કોઈનો પણ
આશ્રય, કોઈ વખતે ન લેવો તે “દાસ્ય” કહેવાય છે.

૧૦. શ્રદ્ધયા ભગવત્યપ્રેરિતપ્રિયકરણં સહ્યમ્ । “સુહૃદં
સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિમૃच्छતા”તિ ગીતાવાક્યે સુહૃ-
ત્પદાર્થસ્ય તથા નિર્ણયાત્ । ચતુર્થસ્કન્ધે “ચરન્તં વિશ્વસુહૃદં
વાત્સલ્યાલોકમજ્જલમિ”ત્યત્ર વિશ્વસુહૃત્ત્વાદિશ્વહિતકારિત્વ-
મુચ્યતે । દશમસ્કન્ધે “કુર્વન્ પારોક્ષ્યસૌહૃદમિ”ત્યાદાવપ્રે-
રિતહિતકરણસ્ય સુહૃદ્ધર્મત્વેનોક્તત્વાત્ । અન્યત્રાઽપિ સહ્યેઽ-
પ્રેરિતહિતકરણસ્ય શ્રૂયમાણત્વાત્ । યથા “વૃષ્ણીનાં પ્રવરો
મન્ત્રી કૃષ્ણસ્ય દયિતઃ સખે”તિ વાક્યાદ્ભગવત્સખઃ શ્રીમદુ-
દ્ધવો વાલ્યમારભ્ય સપર્યાં કૃતવાન્ । તસ્યાં દશાયામિતર-
પ્રેરણાસમ્ભવાદપ્રેરિતૈવ સપર્યાકૃતિરિતિ જ્ઞેયમ્ । “યઃ પશ્ચ-

હાયનો માત્રા પ્રાતરાશાય યાચિતઃ । તન્નૈચ્છદ્રચયન્ યસ્ય
 સપર્ગી બાલલીલયે” ત્યુદ્ધવપ્રશંસકતૃતીયસ્કન્ધવાક્યાત્ । અત-
 એવ “દૃષ્ટ્વાઽઽતપે વ્રજપશૂન્ સહ રામગોપૈઃ સશ્ચારયન્તમનુવે-
 નુમુદીરયન્તમ્ । પ્રેમપટ્ટદ્ધમુદિતઃ કુસુમાવલીભિઃ સરૂપ્ય-
 ધાત્સ્વવપુષાઽમ્બુદ આતપત્રમિ” ત્યનેનાઽમ્બુદસ્ય સ્વસખ્યૌ (?)
 ભગવત્યપેરિતપ્રિયકરણરૂપમાતપનિવારકચ્છાયાકરણં શ્રુતિ-
 ગોપિકાભિર્નિરૂપિતમ્ ।

૧૦ શ્રદ્ધાથી પ્રભુમાં, તથા સેવામાં, કોઈની પ્રેરણા
 શિવાય જે હિત કરવું તે “સખ્ય” કહેવાય છે.

“સુહૃદં સર્વભૂતાનાં જ્ઞાત્વા માં શાન્તિ મૃચ્છતિ” વિગેરે
 શ્રીગીતાજીમાં કહેલ છે જે હિતકરનારને સખ્ય કેવું. તેવી
 રીતે ચતુર્થસ્કંધમાં પણ “ચરન્તં વિશ્વસુહૃદં વાત્સલ્યા-
 લોકમજ્જલમ્” વિગેરેથી સર્વનું હિત કરવું. તેનેજ સુહૃદર્મ
 કહેલો છે. દશમસ્કંધના “કુર્વન્ પારોક્ષ્યસૌહૃદં” આ વાક્યમાં
 કોઈની પ્રેરણા વિના જે હિત કરવું. તેને સુહૃદર્મ કહેલ છે.

કોઈની વિધિ, તથા નિયમો ન હોવા છતાં પણ જે
 હિત કરવું તે પણ મૈત્રીનો ધર્મ છે. તેમ આ બધી બીના
 બીજે સ્થલે સારી રીતે આવી ચુકી છે.

જેમ દશમસ્કંધમાં શ્રીઉદ્ધવજી પ્રત્યે કહેલ છે જે,
 “યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ, તથા પ્રભુના મંત્રી અને ખ્યારા સખા”

આ બધા પદોના વ્યાખ્યાન વખતે, આ વાત સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે “શ્રીમાન્ ઉદ્ધવજીએ બાલ્યાવસ્થાથીજ પ્રભુની સેવા કરી હતી.” તો પછી બાલ્યાવસ્થામાં કોઈની પ્રેરણા, તેનું બરોબર પાલન થવું તે અસંભવિત છે. માટે શ્રીમાન્ ઉદ્ધવજીએ પણ અપ્રેરિતહિતકારકજ પ્રભુ સેવા કરી હતી. આની પરિપુષ્ટિ તૃતીયસ્કંધમાં પણ સ્પષ્ટ છે. “પ્રભુસેવા વખતે જે ઉદ્ધવજીને તેના માતૃશ્રીએ લોજન માટે બોલાવ્યા. પરંતુ તેણે લોજનને પણ ઇચ્છ્યું નહિં કારણકે તે પ્રભુ મૈત્રીમાં પડેલા હતા. જેથી પ્રભુવિરહને કેમ સહન કરી શકે? તેમ બીજે ઠેકાણે, અર્ધાત્ દશમસ્કંધમાં પણ શ્રુતિરૂપ શ્રીગોપીકાઓની આજ્ઞા છે. “હે સખી! જ્યારે પ્રભુ, વનમાં બલરામ, તથા ગોવાળીઆઓ, અને ગાયો તથા વાછરણાંઓની સાથે પધારે છે. ત્યારે અત્યંત તડકાથી શ્રમિત થયેલા, તથા ગાયોને ચારતા પ્રભુને જોઈને, આ ઘનશ્યામ મેઘ, પોતાના મોટા દેહથી પ્રભુના પર છત્રછાયા કરેછે. તેમ, નાનાં નાનાં જલનાં બિન્દુઓથી પ્રભુની સેવા કરેછે.

માટે આ સમગ્ર પ્રમાણોથી આજ સિદ્ધ થાય છે કે, અપ્રેરિત હિત કરવું તેજ સુહૃદ્ધર્મ કહેવાય છે.

૧૧. કિશ્વ । કરાવિવ શરીરસ્ય નેત્રયોરિવ પક્ષમણી । અપ્રેરિતં મિયં કુર્યાત્તન્મિત્રં મિત્રમુચ્યત.” इति लोکن्याયાच्च

સરૂપશબ્દાભિધેયમપ્રેરિતપ્રિયકરણમિતીહાઽઽદર્શન્યમ્ । “શ-
ક્તિગ્રહં વ્યાકરણોપમાનકોશાસવાક્યાશ્ચવહારતથ્ચે ” ત્યનેન
વ્યવહારતોઽપિ શક્તિગ્રહસ્વીકારાત્ । શ્રીધરસ્વામિનોઽપિ
“સરૂપં વિશ્વાસાદી”ત્યુક્ત્વા આદિશબ્દેનાઽસ્મદુક્તાર્થમેવ
સજ્જગૃહુઃ ।

૧૧ જેમ આપણા બે હાથ, આપણા શરીરનું, તેમ બે
પાપણા, નેત્રનું, કયા વિના હિત કરેછે. તેમ જે કોઈ આપણા
મિત્રનું અપ્રેરિત હિત કરેછે તેજ મિત્ર કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે અનેક વાક્યો પ્રમાણે દ્વારા સિદ્ધ છે જે,
નવધાભક્તિપ્રતિપાદક શ્રવણું ઇત્યાદિ શ્લોકમાં સખ્ય શ-
બ્દનો રાદ્ધાંતીત અર્થ ‘અપ્રેરિત હિત કરવું’ તેજ સર્વોત્તમ
છે. વ્યાકરણ, ઉપમાન, શેષ, યથાર્થવક્તાવચન, તથા લોક-
પ્રસિદ્ધિ આ પાંચ પદાર્થોથી શબ્દાર્થનો નિર્ણય કરાય છે.
તે બધાં, સખ્યશબ્દાર્થમાં અનુમત છે. વિશેષ સ્પષ્ટ માટે
આસવાક્ય, છે. “સરૂપં વિશ્વાસાદિ” શ્રીધર સ્વામિ, પોતાની
ટીકામાં આજ્ઞા કરે છે.

“સખ્ય, હઠ વિશ્વાસાદિ ધર્મોને કહેછે.” માટે અમેાએ
કહેલો અર્થજ ચોક્કસ છે.

૧૨. તદિહ ભગવન્મૂર્તિ સેવમાનેન ક્રિયમાણાસ્તત્તદેશકા-
લાનુકૂલોપકારાસ્તુલકડચુકચન્દનલેપનમધુસયો “માલયાદ-

યિતગન્ધતુલસ્યા ” इत्यादिवाक्यसिद्धास्तुलस्यादयश्च भग-
वतः प्रियरूपा बोध्याः । अप्रेरितत्वं तु विधायकवचनवि-
षयत्वाभावः । तथा सति मन्त्रादिभिरेवोपचारा विधेया
इत्याग्रहो न रक्षणीयः । तदुक्तं निबन्धे “मन्त्रमात्रपूजापरो
न भवेदि”ति ।

૧૨ બચાં, બચાં, પ્રભુસેવા બિરાજમાન છે ત્યાં બધે
ઠેકાણે, ઉનાળામાં પંખો કરવો, ચંદન ધસવવું. શિયાળામાં
સાલમપાક, સૂઠપાક, રબાર, ગદર, વિગેરે ઋતુ અનુસાર જે
ઉપચારો કરવામાં આવેછે તે પણ સખ્ય ભક્તિ કહેવાય છે.
કારણ જે આ સમગ્ર ઉપચારો પ્રભુને અત્યન્ત પ્રિય છે. જો
કે આ ઉપચારો કરવામાં સદાચાર શિવાય અન્ય વેદાદિની
આજ્ઞા નથી. તોપણ એકાદશસ્કંધના ‘શ્રવણ’ વિગેરે વાક્યા-
નુસાર પ્રભુને બહુ પ્રિય હોવાથી સખ્યરૂપ કરાય છે. કોઈની
પ્રેરણા શિવાય અત્યન્ત પ્રિય તથા હિતકારક ઉપચારો સમ-
ર્પણ કરવા તેજ “સખ્યભક્તિ” કહેવાય છે.

કોઈપણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા ન હોય તે “અપ્રેરિત”
કહેવાય છે. “માલયા દયિતગન્ધતુલસ્યા” તુલસીજી પ્રભુને
અત્યન્ત પ્રિય છે. માટે “મંત્રોથીજ પ્રભુની સેવા કરવી”
આ આગ્રહ રાખવો ઠીક નથી. આથી નિબન્ધમાં શ્રીમદ્વાચાર્ય-
ચરણોએ આજ્ઞા કરી છે. “મન્ત્રમાત્રપૂજાપરો ન ભવેત્” મંત્ર

માત્રથી પૂજા કરવામાં આગ્રહ ન કરવો. માટે ઉપરોક્ત અપ્રેરિત લક્ષણ યોગ્ય છે.

૧૩. આત્મનો જીવસ્ય સપરિકસ્ય નિવેદનં ભગવત્સેવોપ-
યોગિકરણમાત્મનિવેદનમ્ । પરિકરસ્તુ “દારાન્ સુતાન્ ગૃહાન્
પ્રાણાન્ યત્પરસ્મૈ નિવેદનમ્ । एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवाऽऽत्म-
નિवेदिनामि” ત્યેકાદશે ભગવદ્વાક્યાત્ દેહાદયો દારાદ-
યશ્ચાઽહન્તામમતાસ્પદભૂતાઃ । તત્સાહિતસ્યાઽઽત્મનો ભગવત્સે-
વોપયોગિકરણં વિવક્ષિતમ્ ।

૧૩ હેહુ, પુત્ર, સ્ત્રી, સમગ્ર પરિકર સહિત પોતાના આત્માને પ્રભુમાં અર્પણ કરવો તે “આત્મનિવેદન” કહેવાય છે. આત્મનિવેદનથી પ્રભુને જીવ પ્રિય થાય છે. તેમ તેથીજ પ્રભુની સેવા કરવાનો અધિકાર મળે છે. “દારાન્ સુતાન્” “एवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम्” વિગેરે નવ-
યોગેશ્વરવાક્યથી, તેમ શ્રીઉદ્ભવજી પ્રતિ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના વાક્યથી પણ, સિદ્ધ થાય છે જે, ગૃહપુત્રાદિક જીવનો પરિકર છે. અતએવ સપરિકર આત્માને સમર્પણ કરવાથી પ્રભુ સેવા કરવાનો અધિકાર મળે છે આ વાત ઠીક છે.

૧૪. તત્ર “ક્રીડાર્થમાત્મન इदं त्रिजगत्कृतं त” इति
વાક્યાભિસિદ્ધમપચ્ચ ભગવદીયતાયાઃ સિદ્ધત્વેન કિં નામ
નિવેદનમિતિ ભવતિ સાક્ષાત્ ।

તત્રાઽયં સિદ્ધાન્તઃ । દેહાદેર્ભગવદીયત્વેઽપિ જીવસ્ય
 માયામોહિતબુદ્ધિત્વાદેહાદૌ સ્વકીયત્વાધ્યાસરૂપો દોષો
 નિવેદનપ્રતિબન્ધકઃ । તન્નિવૃત્તિરપેક્ષિતા । અષ્ટમસ્કન્ધે
 વિન્ધ્યાવલ્યા “ક્રીડાર્થમાત્મન ઇદં ત્રિજગત્કૃતં ત” ઇત્યનેન
 ક્રીડાર્થં પ્રપન્નનિર્માણમુક્ત્વા “સ્વામ્યં તુ તત્ર કુધિયોઽપર
 ઈશ કુર્યુરિ” ત્યનેન માયોત્થમોહજન્યકુધીત્વપ્રયુક્તં જીવાનાં
 દેહાદિવિષયકસ્વામ્યાભિમાનકરણમધ્યાસરૂપમુક્તમ્ । અતોઽ-
 ધ્યાસઃ પરિહરણીયઃ । તથાચ સિદ્ધમિદં લક્ષણમ્ । સ્વકી-
 યત્વાધ્યાસનિવૃત્તિપૂર્વકભગવદીયત્વબુદ્ધિસમ્પાદનેન દેહા-
 દીનાં ભગવત્સેવોપયોગિકરણમાત્મનિવેદનમ્ ।

૧૪. મહાશય ? પ્રભુએ જ્યારે રમવા માટે આ સમગ્ર
 જગત્ બનાવ્યું છે. ત્યારે આ બધું પ્રભુનું થયું, તે પછી
 તેનું સમર્પણ શું ! જે વસ્તુ પ્રથમથીજ ખીજની છે તેનું
 નિવેદન કરવું તે એક મશ્કરી છે. ?

આના જવાબમાં કે શું કે ચદ્યપિ આ બધું પ્રભુનુંજ
 છે. તેમ ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, વિગેરે અહંતામમતાના પદાર્થો
 પણ ભગવદીયજ છે. તે પણ ભગની બુદ્ધિ ભગવન્માયાથી
 મોહિત થઈ છે. જેથી પ્રભુના પદાર્થોમાં ભગની આ માત્ર

છે" આવી ઉંધી બુદ્ધિ થઈ ગઈ છે. અને તે બુદ્ધિ, પ્રભુ-સેવામાં વિઘ્નકારક છે. માટેજ જીવને પ્રભુસેવા કરવાનો અધિકાર નથી. અતઃ એવ તે ઉલટી બુદ્ધિને દુર કરવી. તે જીવ માત્રને અવશ્ય કરણીય છે. તેમાં પ્રમાણ અષ્ટમ સ્કંધ-માં જલ્લીશબ્દનાં પત્ની, સતિ વિન્ધ્યાવલિએ કહ્યું છે. હે વામન પ્રભો! તમારી કીડા માટે આ સમગ્ર જગત આપે બનાવ્યું છે. પરંતુ દુષ્ટજનો, આપની વસ્તુમાં "આ મારી છે" આવી ઉલટી મમતા રાખે છે.

માટે ખરેખર જીવની મતિ, ભગવન્-માયાથી મોહિત થઈ ગઈ છે. તેમ તેથીજ સમગ્ર વસ્તુઓમાં પોતાપણું થઈ રહ્યું છે. ખસ, તે એક અધ્યાસ છે. આમ કહ્યું છે. માટે તે અધ્યાસ-ને દુર કરવાની પણ ખાસ જીવને જરૂરી છે. પોતાને અહં-તા, મમતા કરાવનાર શ્રી પુત્રાદિ છે. પરંતુ તે બધાંનો પ્રભુ-માં નિયોગ કરવામાં આવે, તો પૂર્વોક્ત અવિદ્યાધ્યાસ, ધીરે ધીરે નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને તે જવાથી, પ્રભુ સેવા કરવાનો હક્ક જીવને પાછો મળે છે. માટે સમગ્ર પ્રભુના પદાર્થોમાં "આ મારા છે" આવી બુદ્ધિને હટાવીને, આ સમગ્ર પ્રભુનાજ છે એમ મનમાં રાખી, દેહ, શ્રી, પુત્રાદિને પ્રભુ સેવા લાયક બનાવવાં. તે પણ "આત્મનિવેદન" કહેવાય છે.

૧૫ एवं नवविधा भक्तिः प्रेमात्मकभक्तिसिद्धये कर्तव्या ।

પ્રેમલક્ષણાયા ભક્તેઃ ફલરૂપત્વાત્ । "રાદ્ધં નિઃશ્રેયસં પુંસાં

મત્પ્રીતિસ્તસ્વવિન્મતામિ” તિ “અતો મયિ રાતિં કુર્યાદેહાદિર્ય-
ત્કૃતે પ્રિય” ઇતિ ભગવદ્વાક્યાત્ । દ્વિતીયસ્કન્ધે “ભગવાન્
બ્રહ્મ કાત્સ્ન્યેન ત્રિરન્વીક્ષ્ય મનીષયા । તદધ્યવસ્યત્કૂટસ્થો
રતિરાત્મન્ યતો ભવેદિ” તિ “નિર્ણેતત્વાત્ । “પ્રેમસેવાત એવ
સ્યાદ્વિશિષ્ટવ્યક્તિરુત્તમે” તિ નિબન્ધવાક્યાચ્ચ

૧૫. આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત નવધા ભક્તિ કરવાથી
પ્રભુમાં પ્રેમ થઈ શકે છે. માટેજ જીવને અવશ્ય કરણીય
છે. કારણ કે આ નવધા ભક્તિનું ફલ, પ્રેમલક્ષણાભક્તિ
છે, તેમાં પ્રભુની આજ્ઞા છે. “મારે વિષે પ્રેમ થવાથી જીવ-
ને મોક્ષ મળે છે. આમ પંડિતો જાણે છે” દેહાદિ પદાર્થો,
પ્રભુથીજ સારા લાગે છે આથી પ્રભુમાં સદા પ્રેમ કરે.

દ્વિતીય સ્કંધમાં કહ્યું છે. “અદ્વાજીએ પોતાની ઋતં
ભરા નામની જીવિથી સમગ્ર વેદનો ત્રણ વખત વિચાર કરી
દૃઢ કર્યું કે, પ્રભુમાં પ્રેમ થવો. તે સમગ્ર શાસ્ત્રનો સાર છે.
અતઃ એવ નિબન્ધમાં પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોએ આજ્ઞા કરી છે.
“પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિથીજ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થઈ
શકે છે”

૧૬ एवं सिद्धे प्रेमलक्षणायाः फलत्वे केन साधनेन सा
स्यादित्याकाङ्क्षायां पूर्वोक्तनवविधभक्त्या सा सिद्ध्यतीत्य-

વધેયમ્ । “ભક્ત્યા સંજ્ઞાતયા ભક્ત્યા ઉદ્ધવાઽઽત્મનિવેદિનામ્ ।
મયિ સંજ્ઞાયતે ભક્તિરિ” ત્યાદિવાક્યાત્ । ઉક્તં ચ નિબન્ધે
“પ્રેમ ચ સાધનમ્ । તત્સાધનં નવવિધા ભક્તિરિ” તિ ।

૫૬. એવી રીતે સમગ્ર શાસ્ત્રમાં આ સિદ્ધ છે. પ્રભુમાં
પ્રેમ થયો તે ફલ છે. પરંતુ તે ફલ, કયા સાધનથી મળે ?
તો તેના જવાબમાં પ્રભુ પ્રેમરૂપ ફલનું સાધન, કેવલ નવધા
લક્ષિત છે. “ભક્ત્યા સંજ્ઞાતયા ભક્ત્યા” “ઉદ્ધવાત્મનિવેદિનામ્”
“મયિ સંજ્ઞાયતે ભક્તિઃ” વિગેરે વાક્યોથી પ્રેમના સાધનમાં
કેવલ લક્ષિતનેજ કહી છે. તેમ નિબન્ધમાં પણ શ્રીમહાચાર્ય-
ચરણોએ આજ્ઞા કરી છે. “પ્રેમ, પ્રભુના સાક્ષાત્કાર થ-
વાનું સાધન છે” અને “તે પ્રેમનું સાધન નવધા
લક્ષિત છે.”

૧૭ અન્યત્રાઽપિ “શ્રીવલ્લભાચાર્યમતે ફલં તત્પ્રાકટય-
મત્રાઽવ્યભિચારિહેતુઃ । પ્રેમૈવ તસ્મિન્નવધોક્તભક્તિસ્તત્રોપયો-
ગોઽસ્થિલસાધનાનામિ” તિ ।

૧૭ તેમ ખીબ પંડિતો પણ એજ કહે છે. “શ્રી-
વલ્લભાચાર્યના મતમાં ફલ, કેવલ પ્રભુનો સાક્ષા-
ત્કાર છે” પુરુષોત્તમપ્રાપ્તિ થવામાં અસાધારણ સાધન,
અનન્ય પ્રેમ છે. તે પ્રેમનું સાધન નવધા લક્ષિત છે. તેમ

તે નવધા ભક્તિમાંજ જો વર્ણાશ્રમ ધર્મેનો ઉપયોગ હોય
તો તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

૧૮ અતઃ એવ શ્રીવલ્લભાચાર્યમતાનુવર્તિભિરિયં નવધા
ભક્તિરનુષ્ઠીયતે । તથાહિ । શ્રીભાગવતશ્રીમદાચાર્યોદિતસુ-
બોધિન્યાદિ ભગવન્નામ ચ શ્રૂયતે । શ્રીભાગવતભગવદ્ગીતાભ-
ગવદીયવિરચિતસંસ્કૃતપ્રાકૃતસ્તોત્રાદિ પઠ્યતે । શરણસમર્પ-
ણમન્ત્રભગવન્નામાનિ ચાઽઽવર્ત્યન્તે । તત્કીર્તનરૂપમ્ । બૃહદ્ગન-
વૃન્દાવનાદ્યધિકરણકલીલાવિશિષ્ટઃ શ્રીકૃષ્ણો જપસમયાદિષુ
સ્મર્યતે । ભગવન્મન્દિરમાર્જનવસ્ત્રપશ્ચાલનાદિકં ચ પાદસેવ-
નરૂપા ભક્તિઃ । પશ્ચામૃતસ્નાનાધિવાસનસક્લ્પદેવોત્થાપન-
મંત્રાદિ નૈમિત્તિકં ધૂપદીપશહ્ણોદકાદિકં પ્રાત્યહિકં ચાઽર્ચ-
નરૂપા ભક્તિઃ । इयं न पूजामार्गीया पूजा । भक्तिप्रकरणे
પઠિતત્વાત્ । “ભક્તિયોગં સ લભત એવં યઃ પૂજયેત મામિ ”-
ત્યાદિવાક્યૈઃ પૂજાભક્ત્યોઃ પૃથક્ત્વાવગમાત્ । વન્દનં તુ દૈન્ય-
રૂપં સ્પષ્ટમ્ । ભગવદુપશુક્તશિષ્ટાન્નવાસસ્ત્રગન્ધૈકોપજીવિતા-
નન્યગામિત્વરૂપં દાસ્યમ્ । “ત્વયોપશુક્તસ્રગન્ધવાસોલક્ષ્ણ-
રર્ચિતાઃ ; ઉચ્છિષ્ટભોજિનો દાસાસ્તવ માયાં જયેમ હી ” તિ
વાક્યે દાસધર્મતયા તદુપશુક્તાભાદિગ્રહણસ્યોક્તત્વાત્ ।

૧૮. અત એવ શ્રીવલ્લભાચાર્ય મતાનુવર્તિ વૈષ્ણવોને ત્યાં સર્વત્ર નવધા ભક્તિ કરાય છે. સેવાથી નિવૃત્તિના વખતમાં શ્રીસુબોધિની, ભગવન્નામ શ્રવણ કરાય છે. આ “ શ્રવણ-ભક્તિ ” છે. સેવાને વખતે, અથવા તેથી છુટા થયા બાદ શ્રીભાગવત, શ્રીગીતોપનિષત્, ભક્તકૃતસ્તોત્રાદિ, તથા કીર્ત્તનાદિ થાય છે. નિત્યનિયમના વખતે ‘શરણમન્ત્ર, સમર્પણમન્ત્ર. વિગેરે સદાચારાનુસાર બોલાય છે. આ સમગ્ર “કીર્ત્તનભક્તિ” છે.

જપની વખતે, મહાવનવૃન્દાવન, લીલાસ્થલોમાં ભગવત્કૃતલીલાઓ, તથા પ્રભુનું સ્મરણ થાય છે. તે “ સ્મરણ ભક્તિ ” કહેવાય છે.

ભગવન્મંદિરમાં, સોહિનીથી લઈ અન્નકૂટ પર્યન્ત, વસ્ત્રોને ધોવાં, પીછવાઈ વિગેરે રંગવાં, યુહારી કાઢવી, તથા મંગલાના દર્શનથી લઈ સેન સુધી જે સેવા થાય છે આ “ પાદસેવન ભક્તિ ” છે. પંચામૃતસ્નાન, અધિવાસન, સંકલ્પ, દેવોત્થાપન, તેમ તે, તે મંત્રોનું કેવું આ ઉત્સવોમાં થાય છે. ધુપ, દિપ, શંખનું જલ, વિગેરે ઉપચારો નિત્ય થાય છે. તેમ આ “ અર્ચનભક્તિ ” છે. આ સમગ્ર સેવા, ભક્તિ-પ્રકરણમાં કહેલી છે. કારણ કે એકાદશસ્કંધમાં પ્રભુએ આજ્ઞા કરી છે “ જે આ પ્રકારે મારી ભક્તિ કરે છે તેને ભક્તિ-યોગ મળે છે. ” તો પૂજા, તથા સેવા, આ બન્નેનો સ્પષ્ટ

લેદ દેખાઈ રહે છે. પ્રભુમાં દીનભાવ રાખવો તેજ “વન્દન” કહેવાય છે.

પુષ્ટિમાર્ગમાં આ બધી વાત સર્વત્ર સ્પષ્ટ છે. મહા-પ્રસાદ લેવો. પ્રસાદી વસ્ત્રો ધારણ કરવાં, તિલકાદિ, સદા-આરાનુભૂતજ તિલક કરવું, અન્યાશ્રય ન કરવો, આ સમગ્ર અનન્યગામિરુપ “ દાસ્ય ભક્તિ ” છે. “ ત્વયોપમુક્તસ્ત્રગંધ ” આ એકાદશસ્કંધના વાક્યમાં પ્રભુએ આજ્ઞા કરી છે.

“ પ્રભુપ્રસાદી વસ્ત્રાદિને ધારણ કરવાં, તેજ સદાઆરાનુભૂત દાસ્યભક્તિ કહેવાય છે ”

૧૯ દિવા રાત્રૌ તત્તત્કાલોચિતતૂલકચ્ચુકચન્દનલેપ-
નાદ્યર્પણં પ્રાતરારમ્ભ્યોત્તમપક્ષાન્નપયોદધિમાહિષપયઃશ્વરસન્ધા-
નનવનીતાદિવિચિત્રનૈવેદ્યનિવેદનં સત્ક્યરૂપા ભક્તિરિતિ
જ્ઞેયમ્ ।

इयं च पुष्टिमार्गीयैर्बहुधा सदैवाऽनुष्ठीयते । अस्यां हि
वैधमन्त्रन्यासविधायकवाक्यनियमाभावः । एतदभिसन्धायै-
वोक्तं भगवता “यद्यदिष्टतपं लोके यच्चाऽतिप्रियमात्मनः ।
तत्तन्निवेदयेन्मह्यं तदानन्त्याय कल्पत ” इति ।

इह यद्यदिति सामान्यनिर्देशात् प्रातिस्विकरूपेण नोद-
नापेक्षा । किन्तूत्तममनिषिद्धं भोग्यं पयोदध्यादि परिधेयम-
म्बरादि लेप्यं चन्दनादि च यथादेशं यथाकालं भगवते सम-
र्पणीयमित्युपदेशः । तथा सति प्रातिस्विकरूपेण विध्यला-
भेऽपि सामान्यविधिना क्रोडीकाराभाऽविहितत्वदोषः ।

इष्टतममिति तमवग्रहणेनाऽनिष्टासम्भिन्नमिष्टमादेयम् ।
अनिष्टासम्भिन्नत्वं तु लोकवेदाद्यगर्हितत्वम् । अत एव लोके
सुस्वादुत्वेन प्रशस्तस्याऽपि कलिञ्जस्य नाऽर्पणम् । “ न क-
लिञ्जं भक्षयेदि ” ति निषेधेनष्टतमत्वप्रतिरोधात् । वृन्ताका-
देर्निषिद्धत्वेऽपि व्यवस्थापकवचनान्तरेणाऽनिषिद्धत्वाल्लोकेऽ-
पि स्वादिष्टत्वेनाऽभ्यर्हितत्वाभिवेदनम् । मूलकादेर्व्यवस्था-
पकवाक्यान्तरेण वृन्ताकसमकक्षत्वेऽपि न भगवदर्पणम् । दुरु-
द्वारत्वादिना लोके गर्हितत्वात् ।

१८ प्रभुने शियाणां द्विवसे गद्दर धराववी, तथा
रात्रिमां रन्नाथ धराववी, उनाणां चन्दन, गुलाबजल, विगेरे
अर्पणु करवां, तेम प्रातःकालथी लथ शयन सुधी समय
समयपर ऋत्यनुसार सतवो, उत्तमपक्वान, दुध, दही,
संघाणुां, माण्ड, मिश्री, विगेरे प्रभु लोगमांअर्पवां. आ

સમગ્ર “ સમ્યક્લક્ષિત ” છે. “ અપ્રેરિત હિત કરવું ” તે પણ સમ્યક્લક્ષિત છે. માટે સેવા કરતી વખતે, તથા ચન્દ્રનાદિ સમર્પણ કરતી વખતે કોઈ મન્ત્રાદિ યોગવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ વાતને પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણયંત્રે એકાદશસ્કંધમાં સ્વયં કહી છે.

“ યદ્યદિષ્ટતમં લોકે યચ્ચાતિપ્રિયમાત્મનઃ
તત્તન્નિવેદયેન્મહાં તદાનન્ત્યાય કલ્પતે ”

“ જે વસ્તુઓ, લોકવેદથી નિન્દિત ન હોય, તેમ જે પોતાને પ્રિય હોય, તે બધી દુધ, દહીં વગાદિ સમયપર મને અર્પણ કરે ” આ શ્લોકમાં “ યત્ યત્ લોકે ” વિગેરે પદોથી એમ જણાય છે કે, સમ્યક્લક્ષિતમાં કોઈપણ વિધિની આવશ્યકતા નથી. કેવલ લોકપ્રિય, તથા ઉત્તમ પદાર્થોને સમર્પવા તેજ જ્ઞેય છે. માટે શું કરવું. તેમ શું અર્પવું. વિગેરે ભિન્ન ન કેતાં તે તે પદોથી બધી વસ્તુઓનો સમાવેશ કરી દીધો છે.

“ હૃદયતમમ્ ” આપદથી લોક વેદથી અનિન્દિત સામગ્રી-જ પ્રભુને અર્પણ કરવી તે જાણવાનું છે માટેજ લોકપ્રિય તસ્મૃજ પ્રભુને અર્પણ થતું નથી. કારણ કે “ ન કલકજં મક્ષયેત્ ” આપદથી વેદમાં તેનો નિષેધ કહ્યો છે. જો કે રીંગણનો પણ નિષેધ છે. તથાપિ ઘૃન્તાકં શ્વેતઘૃન્તાકં ” આ

લાક્યથી કેવલ સફેત રીંગણાંનો નિષેધ બાબતે. પરંતુ શ્યામ રીંગણાં તે પ્રભુમાં અર્પવાં. તેવી રીતે જો કે મૂળાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ નથી. તથાપિ તે ખાવાથી ખરાબ ઓટ-કાર આવે છે. માટે પ્રભુ ભોગમાં સમર્પણ કરાતા નથી.

૨૦. તદેવં લોકવેદાદૂષિતમુક્તમં ભગવતે સમર્પણીયમિતિ સિદ્ધમ્ । તથોક્તં નિબન્ધે—“યદ્યાદિષ્ટતમં લોકે યચ્છાતિપ્રિયમાત્મનઃ । યેન સ્યાન્નિર્વૃત્તિશ્ચિત્તે તત્કૃષ્ણે સાધયેદ્ધ્રુવમિ”તિ અતો યલ્લોકવેદાદ્યગર્હિતં લોકેષ્ટં યચ્છ શાસ્ત્રદ્વારા ભગવત્પ્રિયત્વેનાઽવગતં તત્કૃષ્ણાયાઽર્પણીયમિતિ સરુપભક્તિસ્વરૂપમવધેયમ્ ।

૨૦. માટે હવે ઉપરોક્ત સિદ્ધાન્ત સુદૃઢ થયો જે લોકવેદથી અનિર્નિત વસ્તુનેજ પ્રભુમાં અર્પણ કરે. તેથી નિબન્ધમાં શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોની પણ આજ આજ્ઞા છે.

“યદ્યાદિષ્ટતમં લોકે યચ્છાતિપ્રિયમાત્મનઃ

યેન સ્યાન્નિર્વૃત્તિશ્ચિત્તે તત્કૃષ્ણે સાધયેદ્ધ્રુવમ્”

“જે વસ્તુ લોકવેદ સમંત હોય, તથા જે પોતાને પ્રિય હોય, તેમ જે શાસ્ત્રોક્ત હોય, તે સમગ્ર વસ્તુઓ પ્રભુ ભોગમાં અર્પણીય છે.” તેમ આ પણ “સખ્ય ભક્તિ” કહેવાય છે.

૨૧. તથોક્તં સુબોધિન્યામ—“હરિણ્યોઽપ્સરસો ગાવ”
 હતિ સન્દર્ભે મેઘભાષાનિરૂપણે—“ ઉત્કર્ષશ્ચાઽપિ વૈરાગ્યે હરે-
 રાપે હરિર્યદિ । ભક્ત્યા ચ તાદૃશત્વં ચ સા સેવા સેવકો-
 ષિતે ” તિ ।

અર્થસ્તુ—હરેઃ સર્વદુઃસ્વહર્તુરપિ યદિ હરિઃ સર્વદુઃસ્વ-
 હર્તા સ્યાત્તદા તસ્મિન્પુરુષે વૈરાગ્યોત્કર્ષો જ્ઞેયઃ । યત્તદ્ વૈરા-
 ગ્યકાર્યમ્ । મોક્ષાન્તફલેષુ રાગાભાવે મધુમુખૈકાકાંક્ષાયામે-
 તાદૃગ્ભાવોદયાત્ । સ ભાવઃ કથં સ્યાદિત્યાકાંક્ષાયમાહુઃ—
 ભક્ત્યા ચેત્યાદિ । સ્ત્રેહન તાદૃશત્વં ભગવદુઃસ્વહર્તૃત્વસ્વભાવઃ
 સ્યાદિત્યર્થઃ । ઉપદિશન્તિ—સા સેવેત્યાદિ । સા મેઘકર્તૃકા
 સેવા ભગવદુઃસ્વહરણરૂપા સેવકસ્ય પુષ્ટિસ્થસ્ય ઉચિતા કર્ત-
 વ્યેત્યર્થઃ । इयं च सख्यरूपा । “ सख्युर्व्यधास्त्ववपुषाઽ-
 મ્બુદ આતપન્નમિ ” તિ વાક્યાત્ ।

૨૧ “ હરિણ્યોઽપ્સરસો ગાવઃ ” આ વાક્યમાં મેઘની
 શક્તિ વર્ણન કરતી વખતે શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોએ આજ્ઞા
 કરી છે.

૧ “ હૃદયોઽતપે વ્રજપશુઃ ” આ શ્લોકની સુબોધિનીમાં

उत्कर्षश्चापि वैराग्ये हरेरपि हरिर्यदि
भक्त्या च तादृशत्वञ्च सा सेवा सेवकोचिता ”

જે સેવક, પોતાના આત્માથી પણ, પ્રેમથી, સર્વ સુખકર-
પ્રભુની સેવા કરે છે. તેનું સર્વત્ર વૈરાગ્ય છે. પ્રભુમાં રનેહ હોય,
અન્યત્ર કોઈ પદાર્થમાં ચિત્ત ન હોય, તો તે વખતે થોડું પણ
પ્રભુનું દુઃખ, તે ભકતથી સહન થઈ શકતું નથી. માટે સર્વત્ર
પ્રભુના દુઃખને નાશ કરતો તે ભકત પૃથ્વીમાં ફરે છે. આ
સ્થલે સમજવાનું એ છે જે, આવા સેવકોમાં જ ખરું વૈરાગ્ય
છે તેમ તે, દૃઢ રનેહ થવાથી જ થાય છે. જેમ વૃન્દાવનમાં
ગાયોને ચારતા પ્રભુના આતપરૂપ દુઃખને મેઘે, વિના પ્રેર-
ણા, પોતાના વિશાલઢેહથી ફર કયું. તેમ પ્રભુના અણુ-
માત્ર દુઃખ નિવારક જે ભકતો પ્રભુ સેવા કરે છે, તેજ યોગ્ય
છે. અને આ સિદ્ધાન્ત પણ સખ્ય ભકિત સંમત, તથા સર્વો-
ત્તમ છે.

તેવી રીતે કશમસ્કંધમાં પણ આ વાક્યની પરિપુષ્ટિ સારી
રીતે કરી છે.

“ सख्युर्बाधात् स्ववपुषाम्बुद आतपत्रम् ”

૨૨. तथापि सर्ववस्तूनां लोकेवेदाद्यर्गाहितत्वं प्रभुमियत्वं
चाऽऽकलयितुमशक्यमतो मार्गप्रवर्त्तकाचार्यतत्तनुजपद्धत्या

ભગવાન્ સેવિતવ્યઃ । “આચાર્યચૈત્યવપુષા સ્વગતિં વ્યન-
ક્તી”ત્યેકાદશશબ્કયાત્ । સાધૂનાં સમયશ્ચાપિ પ્રમાણં વેદ-
ષદ્રવેદિ”તિ ! સાધવો હિ સ્વયં કૃતાર્થીભૂય પરાન્ કૃતાર્થ-
યંતિ । તદુક્તં દશમસ્કન્ધે ગર્ભસ્તુતૌ—“સ્વયં સમુક્તીય
સુદુસ્તરં હુમન્ ભવાર્ણવં भीममदभ्रसौहृदाः । भवत्पदाम्भो-
रुहनावमप्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवानि” તિ । હહ
સદનુગ્રહો ભવાનિત્યનેન ભગવતઃ સત્પુરુષવિષયકાનુગ્રહવત્વા-
ત્તદુક્તપથા (?) પ્રચરતઃ પ્રભુઃ કૃતાર્થયતીત્યર્થઃ સિદ્ધ્યતિ ।
અતઃ પૂર્વોક્તં સુસ્થમ્ ।

૨૨ આ પ્રમાણે સમગ્ર શાસ્ત્રોમાં લોકવેદ સંમતજ
સામગ્રી ધરાવવાનો ઉપદેશ કહેા છે, તથાપિ મન્દ મધ્યમા-
ધિકારીઓને સહા સંદેહ રહે છે જે કંઈ વસ્તુ પ્રિય, તથા
કંઈ અપ્રિય, તેથી માર્ગપ્રવર્તક મૂલાચાર્યશ્રેણીએ એક
સેવાની રીતિ બનાવી રાખી છે. માટે તે રીત્યનુસાર સેવા
કરવી સર્વોત્તમ છે. લોકોદ્ધાર કાર્ય સાડૂ પ્રભુ, આચાર્ય૩પથી
પૃથ્વી ઉપર પધારે છે.

ત્યારબાદ જીવોને, સદુપદેશ, તથા આચરણોદ્ધાર કથા-
વ્યવસ્થા બતાવે છે માટે વાચકમાં કહ્યું છે “સત્પુરુષોની

વચનમર્યાદા, તથા આચરણમર્યાદા વેદ માફક પ્રમાણુ છે.”

“ આચાર્ય ચૈત્ય વપુષા સ્વગતિં વ્યનક્તિ
સાધૂનાં સમયશ્ચાપિ પ્રમાણં વેદવદ્ભવેત્ ” ॥

સત્પુરૂષો દયાળુ હોય છે. તે પોતે કૃતાર્થ થઈ સ્વ-
માર્ગદ્વારા જીવોને પણ કૃતાર્થ કરે છે. સંસાર, દુસ્તર
સમુદ્ર છે. તે ઉતરવા માટે સન્માર્ગ, વહાણુ છે. તેમ સ્વયં
શ્રીમદ્વાચાર્યચરણો, ખલાસીરૂપ છે. જો પોતે પાર ઉતરી જાય
તો સન્માર્ગરૂપ નૌકાને અહીંજ છોડી પધારે છે કે જે દ્વારા,
અનેક જીવો દુસ્તર સંસારને તરી જાય છે. માટે ગર્ભસ્તુ-
તિમાં પ્રદક્ષાદિ દેવતાઓએ આજ કહ્યું છે.

“ સ્વયં સમુત્તીર્ય સુદુસ્તરં ઘુમન્
ભવાર્ણવં भीममदप्रसौहृदाः ॥

भवत्पदाम्भोरुहनावमत्र ते

निधाय याताः सद्गुणग्रहो भवान् ॥

હે પ્રભો ! સંસાર દુસ્તર છે, તેમ ભયંકર છે, તથાપિ
આચાર્ય ધણા દયાળુ છે જેથી આને તરવા માટે, પોતાની
ચરણસેવારૂપ વહાણુને અત્રે સ્થાપિત કરી ગયા છે, તેમ
આ સ્પષ્ટ છે જે આપ, ગરીબજીવોનો સત્પુરૂષોદ્વારાજ

અનુગ્રહ કરે છે. માટે તેના બતાવેલ સન્માર્ગથી જે ચાહે છે તેજ કૃતાર્થ થાય છે.

૨૨ એતત્પ્રેવાસરણૌ મન્દિરમાર્જનવસ્ત્રપ્રક્ષાલનાદયઃ પાદ-
સેવનરૂપાઃ । પન્નામૃતાદ્યુપચારા અર્ચનભક્ત્યાત્મકાઃ સ્નેહવિ-
લક્ષણાઃ । તથા વિચિત્રવાસોલક્ષ્મીરનૈવેદ્યાર્પણાદયઃ સખ્યભ-
ક્ત્યાત્મકાઃ । એતદ્રક્તિત્રયબહુલા સેવનરાતિરિતિ દિક્ ।

દેહેન્દ્રિયાન્તઃકરણાનિ સ્ત્રીપુત્રગૃહામૃત્તિનાનિ પ્રભુસેવૈ-
કોપયોગીનિ ક્રિયન્તે તન્નિવેદનરૂપા નવમી ભક્તિઃ ।

૨૩ આ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે જે પુષ્ટિમા-
ર્ગમાં 'મન્દિરમાર્જન', તથા વસ્ત્રપ્રક્ષાલન, વિગેરે સેવા
“ પાદસેવન ભક્તિ ” છે.

પંચામૃતસ્નાન, સંકલ્પ, અધિવાસન, વિગેરે સ્નેહાનુ-
કૂલ ઉપચારો, “ અર્ચનભક્તિ ” છે. રંગબેરંગ વસ્ત્રો, આભૂ-
ષણો, યથેષ્ઠભોગાદિ આ બધી “ સખ્યભક્તિ ” છે.

બસ, મુખ્ય, 'આ ત્રણ પ્રકારની સેવામાંજ સમગ્ર-
સેવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

દેહ, ઇન્દ્રિય, અન્તઃકરણ, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, મિત્ર,
ધન વિગેરેને પ્રભુમાં અર્પણ કરવાં. અર્થાત્ બ્રહ્મસંબંધ
લેવું. તે “ આત્મનિવેદનરૂપ ” નવમી ભક્તિ છે.

२४ तथोक्तमेकादशस्कन्धे योगीश्वरप्रसङ्गे कविना—
 “कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतस्वभा-
 वात् । करोति यद्यत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पये-
 त्तत् ।”

अस्याऽर्थस्तु प्रभुचरणैर्व्याख्यातः । बोधसौकर्याय तदनु-
 सारेणेहाऽपि लिख्यते । कायादिकृतं पूजानामग्रहणस्मर-
 णादि फलान्तरापेक्षाराहित्येन भगवदर्थं चेद्विनियुक्तं तदा स
 भागवतो धर्मः । तत्र न केवलं विहितमेव कायादिकृतं भग-
 वत्परिणतं सत् भगवद्धर्मः । किन्त्वनुसृतस्वभावात्साहजिकप्र-
 कृतेः कृतं लौकिकमपि भगवदर्पितं सत् भगवद्धर्मो भवती-
 त्यर्थः । इन्द्रियत्वाविशेषेऽपि वाङ्मनसोर्विशिष्टकार्यमादाय
 पृथग्ग्रहणम् । नारायणायेति निमित्ते चतुर्थी । अनुसृतस्व-
 भावात्कायादिना यत्करोति विधिबलाच्च यत्करोति तत्सर्वं
 नारायणाय समर्पयेत् । नारायणार्थमनिषिद्धं स्वाभाविकं
 वैधं च कुर्यादित्यर्थः ।

तथा सति ब्राह्मणमुहूर्त्तमारभ्य वैधक्रियालौकिकक्रिये
 भगवदुपयोगिबुद्ध्यैव कार्ये । एवं सत्युपरुद्धेन पूजादिकरणे-

ऽपचारः स्यादिति तन्निवृत्तये मूत्राद्युत्सर्गो न तु शरीरनिर्वन्धाभावमुद्दिश्य । पाकाद्युपयोगिवागादिव्यापारोऽपि पाकादेर्भगवद्भोगसाधकत्वेन । यथाऽन्यानि पूजोपकरणानि रक्ष्यन्ते तथा स्वदेहस्याऽपि परिचर्यासाधकत्वेन रक्षा । स्त्रीपुत्रादेरपि सेवासाधनतया पोषणं न तु रागेण । परिचर्यानुपयुक्तपितृमात्रादेः पोषणं पापापकीर्त्तिभयजनितप्रभुसेवासैथिल्याभावाय । एवं निद्राऽपि तदभावकृतशरीरालस्यरूपपूजाप्रतिबन्धनिवृत्तये न तु सुखार्थमित्याद्यूह्यम् ।

अनयैव रीत्या सर्वं लौकिकव्यवहारजातं भगवत्पर्यवसितं कर्त्तव्यम् । स भागवतो धर्मो भवतीति श्लोकार्थः फलितः ।

२४ “ कायेन वाचा मनसोद्वैर्वा

बुद्ध्यात्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ॥

करोति यद्यत्सकलं परस्मै

नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥

“ शरीर, मन, वचन, बुद्धि, आत्मा अने अलायमान स्वभावधी ने कंठ एव करे ते अर्धुं प्रभुने अर्पण करे”.

કોઈપણ ફલની આકાંક્ષા ન રાખી, શરીરાદિથી જે પૂજા, નામસ્મરણ, કરાય તો તે “ ભાગવતધર્મ ” કહેવાય છે.

કર્મ બે પ્રકારનાં છે. વિહિત, તથા અવિહિત, શાસ્ત્રોક્ત વિહિત કહેવાય છે. તથા જે શરીરાદિથી પ્રભુપ્રિય કરાય છે. તે અવિહિત કહેવાય છે. “ અનુસૃત સ્વભાવાત્ ” આપદથી એમપણ જણાય છે. જે, પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ભોજન, પાણિગ્રહણ વિગેરે કરાય છે. તેને પણ બે પ્રભુમાં અર્પણ કરે, તો તે પણ “ ભાગવતધર્મ ” કહેવાય છે.

“ નારાયણાય ” આ પદથી એટલું જણાય છે જે સમગ્ર પ્રભુ માટેજ કરવું.

હવે સમગ્ર શ્લોકનો અર્થ, “ પોતાની પ્રકૃતિને આધીન થઈ, જે ભોજનાદિ કરવામાં આવે છે. તથા શાસ્ત્રની આજ્ઞાને આધીન થઈ, જે સંધ્યાવન્દનાદિ કરવામાં આવે છે. આ સમગ્ર પ્રભુ શ્રીનારાયણને માટેજ અર્પણ કરે. અર્થાત્ સ્વભાવથી, તથા શાસ્ત્રથી, જે કર્મો અનિષિદ્ધ કરે તે બધાં પ્રભુવાસ્તે કરે. પોતાને માટે ન કરે.

કહેવાનું એ છે જે, “ રાત્રીના છેલ્લા પોરથી એટલે ચાર વાગાથી લઈ, સાંજના દશ વાગા સુધી, જે શાસ્ત્રોક્ત

ક્રિયા કરવામાં આવેછે, તે બધી ભગવત્સેવોપયોગી છે એમ સમજીનેજ કરે.”

તે પ્રમાણે મલમૂત્રોત્સર્ગ પણ પ્રભુના અપરાધ થવાના ભયથીજ કરે. પોતાના સુખ માટે ન કરે.

જોકે ભોગાદિ સામગ્રી સિદ્ધ કરવામાં સેવકો સાથે બોલચાલ કરવી પડે છે. તથાપિ તેમાં જો ન બોલાય, તો સામગ્રી સિદ્ધ નહીં થશે. તેમ જાણીને પ્રભુ સેવા કરે.

તેવી રીતે પ્રભુ ભક્તોની પણ રક્ષા, પોષણ વિગેરે સેવોપયોગી જાણી કરે. પોતાના કાર્ય સારું તેની રક્ષા ન કરે. જો માતા, પિતા, વિગેરે સેવાના કામમાં ન આવી શકતાં હોય તો તેની પણ રક્ષા કરે, તથા તેની આજ્ઞાને શિરસા માન્ય કરે, કારણકે તેના અપમાનથી આ લોકમાં અપયશ, તથા પરલોકમાં દુઃખ થાયછે. પરંતુ તેથી એમ ન થાય કે, પ્રભુસેવામાં કોઈ જાતની શિથિલતા, અથવા ઉદાસીપણું થઈ જાય, ખસ, આ રસ્તાથીજ ભગવત્સેવા કરે.

તે પ્રમાણે નિદ્રા પણ પ્રભુના અપરાધના ભયથી જ કરે. કારણ જે હું નહીં સુઈ તો આલસ્ય આવશે. તો પછી ભગવત્સેવામાં વિઘ્ન થશે. માટે કોઈપણ રીતીથી પ્રભુનો અપરાધ ન થઈ શકે તેમ પ્રભુ સેવા કરે.

તેમજ લૌકિક વૈદિક વ્યવહાર પણ પ્રભુમાંજ અર્પણ કરે. ત્યારે તે લૌકિક વૈદિક કર્મો પણ “ભાગવત ધર્મ” કહેવાય છે.

૨૫ અત એવ ભગવતોક્તમ્ “યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુ-
હોષિ દદાસિ યત્ । યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુરુષ્વ મદર્પ-
ણમિ” તિ । इह यत्करोषि यदश्नासीत्यनेन सामान्यग्रहणा-
दुपलक्षणविधया लौकिकक्रियाणां सर्वासां ग्रहणम् । यज्जुहो-
षीत्यादिनावैधक्रियामात्रस्य । तथाच लौकिकवैदિકक्रियामात्रं
मदर्पणं यथा स्यात्तथा कुरुष्वेति भगवदभिप्रायः ।

મશ્વર્પણં તુ પૂર્વોક્તરીત્યૈવ ભવતીતિ જ્ઞયેમ્ । અયમેવ
નિવેદનપદાર્થઃ । અત્તે ઇયં નિવેદનરૂપા ભક્તિઃ પરમભા-
ગ્યભાજાં શ્રીકૃષ્ણાનુગ્રહવિશેષવતામેવ સિદ્ધ્યતીતિ સહૃદયૈ-
ર્વિભાવનીયમ્ ।

૨૫ “યત્કરોષિ યદશ્નાસિ યજ્જુહોષિ દદાસિ યત્
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય ! તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્” ॥

હે અર્જુન ! જે તું કરેછે, જે ભોજન કરેછે, જે તપ
કરેછે, જે હોમ કરેછે, તે બધું મને અર્પણ કર. અહીં
“કરોષિ” “અશ્નાસિ” આ બન્ને ક્રિયાપદોથી સમગ્ર

લૌકિક ક્રિયાઓ અહુણ કરી છે. “જુહોષિ” વિગેરે ક્રિયાઓથી શાસ્ત્રોક્ત વૈદિક ક્રિયાઓ અહુણ કરી છે. “લોકમાં સમજવાનું” એ છે. મારો ભક્ત, એવી રીતે વૈદિક, લૌકિક કર્મો કરે, કે જે મને અર્પણ થાય. કારણ કે કર્મ સર્મપણ કરવાની મતલબ આજ છે. તેમ તેજ “નિવેદન” કહેવાય છે જે મહાપુરુષ વૈષ્ણવો ઉપર પ્રભુ કૃપા થાય છે. તેનેજ આ “નિવેદન ભક્તિ” સિદ્ધ થઈ શકે છે.

૨૬ તથાચ સિદ્ધમેતત્ કોવિદૈર્ભગવદઙ્ગીકૃતૈર્નિરન્તરમાચરણીયા ભગવદ્ભક્તિઃ । “તં ધ્યાયેત્તં ભજેદિ” તિ “પરં બ્રહ્મ તદ્યો ધ્યાયતિ રસતિ ભજતિ સોઽમૃતો ભવતી” ત્યાદિશ્રુતેઃ । “ભક્ત્યાઽહમેકયા ગ્રાહ્ય” इत्येकादशवाक्यात् । “અહં ભક્તપરાધીન” इत्यारभ्य “वशे कुर्वन्ति मां भक्तयेति” नवमस्कन्धे भगवद्वाक्याच्च । “भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगमि” त्यादिवचस्सहस्रैर्मोक्षाधिकत्वाच्चेत्यलं विस्तरेण ।

इति श्रीगोवर्धनधरश्रीवल्लभाधोशश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन

श्रीलात्तुभट्टोपनामकदीक्षितश्रीबालकृष्णभट्टेन विरचितायां

सेवाकौमुद्यां प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

૨૬ આટલા સુધી કેવાનું એ થયું જે ડાહ્યા પુરુષે, અર્થાત્ પ્રભુનો જે છે. તથા નિવેદન યુક્ત વૈષ્ણવોને આ નવધા-લક્ષિત અવશ્ય કર્તવ્ય છે. શ્રુતિ પણ તે વાતનેજ કહે છે. “તં ધ્યાયેત્તં, પરંબ્રહ્મૈતદ્યાં ધ્યાયતિ રસતિ ભજતિ સાંઽમૃતો ભવતિ”

“ભક્તયાઽહમેકયા ગ્રાહ્ય” અહં ભક્તપરાધીનઃ.” વશે કુર્વન્તિ માં ભક્તયા” વિગેરે હજારો વાક્યોથી કેવલ પ્રભુ સેવા-નેજ સર્વોત્તમ બતાવેલી છે. તેમ ખીન્નું પણ, વધારે તો શું કહું પરંતુ પ્રભુ ભજન કરનારાઓને ભગવાન મુક્તિ આપે છે. પણ ભક્તિ, આપતા નથી. તો પછી જીવોને મોક્ષથી પણ ઉત્તમ પુરુષાર્થ છે તો કેવલ “ભક્તિયોગજ” છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ પ્રકરણ સમાપ્ત થયું.

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाकौमुदी ।

श्री लालूभट्टोपनामक दीक्षित श्री बालकृष्ण-
भट्ट प्रणीता सेवाकौमुदी

भाषांतर सहिता.

द्वितीयं प्रकरणम् ।

श्रीगोवर्द्धनधारी तनोतु कुशलानि ।

१ एवं पूर्वप्रकरणे भागवतमूलिका पुष्टिभक्तिमार्गीया
सेवेति निरूपितम् । अथ तादृशसेवाया विषयो निर्द्धार्यते ।
तत्र श्रुत्यादिप्रमाणचतुष्टयेन परमकाष्ठापन्नं निर्गुणं ब्रह्मैव
विषय इति सिद्धान्तः ।

“ અથ દ્વિતીયં પ્રકરણમ્ ”

૧ પ્રથમ પ્રકરણમાં શ્રીભાગવતથી પુષ્ટિભક્તિમાર્ગની સેવા, તથા સેવામાં મુખ્ય શ્રીભાગવત પ્રમાણ છે. આ બતાવ્યું છે. હવે સેવાનો વિષય કોણ છે તે બતાવાય છે. “કૃતિ, તથા સ્નેહગોચરને વિષય કહે છે ” ખડ્ડં બેતાં શ્રુતિ, સ્મૃતિ, સૂત્ર, તથા શ્રીભાગવતાદિશાસ્ત્રો, પરં પ્રદ્મ શ્રીકૃષ્ણ-ચંદ્રનેજ સેવા કરવા લાયક બતાવે છે.

૨ ન ચ “યતો વાચો નિર્વર્તન્ત” इत्यादिनिगमैः सर्वा-
विषयस्य कथमिव सेव्यत्वमिति वाच्यम् । “आनन्दं ब्रह्मणो
विद्वानि”त्याद्यनुपदमुक्तश्रुत्या विषयत्वे प्राप्ते उभयाविरो-
धाय लौकिकवागाद्यविषयत्वस्य भगवत्कृपादिना वाङ्मनसा-
दिविषयत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । अन्यथा सर्वथैव ज्ञाना-
विषयत्वे वेदेनापि निरूपणं न स्यात् । तथा सति ब्रह्मणो
निर्विशेषत्वाप्रतर्क्यत्वानिर्देश्यत्वादिस्वरूपस्याऽप्य नवबोध
आपद्येत । बोधस्य “ अथात आदेशो नेति नेती ” त्यादि-
श्रुत्यधीनत्वात् । इदं च “ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्य” इति दश-
मस्कन्धीयश्लोकमुबोधिन्यां स्फुटतरमुपपादितम् ।

“યત્ર વેદા અવેદા” इत्यादिज्ञातृत्वनिषेधकोपनिषदाम-

પીદમિત્થતયા વર્ણનાશક્તિરેવ તાત્પર્યવિષય इति मन्तव्यम् ।
 “ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशादि ” त्यधिकरणव्याख्यानेऽयमर्थो भा-
 प्यकारैर्विवेचितः । “ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी ” ति श्रु-
 तिरतिरोहितमेनं राद्धान्तं द्रढयति ।

૨ “ યતો વાચો નિવર્તન્તે ” વિગેરે શ્રુતિઓથી પરબ્રહ્મમાં
 મન, વાણી પોંચતાં નથી આમ પ્રતિપાદન છે. તો પછી
 તે પરબ્રહ્મની સેવા કેમ થઈ શકશે ?

તેના જવાબમાં શ્રુતિથીજ નિર્ણય થાય છે “ બ્રહ્મ
 જાણનાર વિદ્વાન્ નિર્ભય થાય છે ” આ શ્રુતિમાં ‘બ્રહ્મ,
 જ્ઞાનનો વિષય છે એમ પ્રતિપાદન છે. માટે જ્ઞાનવિધાયક,
 તથા નિષેધક, આ બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓનો પરસ્પર વિરોધ દૂર
 કરવા સારૂ આવેા નિર્ણય કર્યો છે. બ્રહ્મ, જો કે લૌકિક
 મન, વાણીનો વિષય નથી. તથાપિ તેની કૃપાથી વિષય
 પણ થાય છે. કદાચ જો સાવ નહીં જણાશે. તો પછી
 વેદ પણ તેને કેમ જાણી શકશે. કારણ કે “ બ્રહ્મ, જાણવામાં
 આવતું નથી ” બ્રહ્મ, અનિર્દેશ્ય, અપ્રતકર્ય છે, નિર્વિશેષ
 છે, આ બધું વેદથીજ માલુમ પડે છે. માટે બ્રહ્મ
 કોઈથી જાણી શકાતું નથી આ વાત યોગ્ય નથી.

“ ब्रह्मन्ब्रह्मनिर्देश्ये ” આ શ્લોકની સુબોધિનીમાં ઉપ-
 રેકત વિરોધનો ખુલાસો છે.

“યત્ર વેદા અવેદા” આ શ્રુતિ પણ, જે પ્રહ્લજ્ઞાન-
માં વેદ પણ અવેદ થાય છે એમ કહે છે. માટે લગ-
વાન્ લાખ્યકાર શ્રી ૧૦૮ શ્રીવદ્વલ્લાચાર્યચરણોએ “સર્વત્ર
પ્રસિદ્ધોપદેશાત્” આ સૂત્રના લાખ્યમાં નિષેધ કરનારી શ્રુતિ-
ઓની આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી છે.

વેદમાં, “પ્રહ્લ, અનુમાનાદિથી જાણાતું નથી” એમ કહી
“હું ઉપનિષદોથી જાણવા લાયક પુરૂષને પુરૂષ હું” માટે
પ્રહ્લ, જ્ઞેય, તથા અજ્ઞેય છે.

૩ કિંચ્ચ : શુદ્ધબ્રહ્મણોઽન્યાજ્ઞેયત્વેઽપિ વેદજ્ઞેયતા ત્વક્ષી-
કાર્યા । અન્યથા નિર્વિશેષત્વનિરાકારત્વનિર્દ્વર્મકત્વાદી-
નાપિ કથં વેદો વદેત્ । અજ્ઞાત્વા કથને ત્વસ્મદાદિવાક્ય-
તુલ્યતાપત્તૌ તદુક્તનિર્વિશેષત્વાદેરનાદરણીયત્વમિતિ દિક્ ।

एवमेवाऽस्थूलादिश्रुतयो लौकिकधर्मानेव निषेधन्ति न
त्वलौकिकान् । “अणोरणीयानि” त्यादिश्रुतिभिरलौकि-
काणुत्वादिदर्शने तथाऽवधारणात् । “यः सर्वज्ञः सर्व-
शक्तिः” “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” “सर्वस्य
वशी सर्वस्येशानः” “एको वशी सर्वगः कृष्ण ईड्यः” “वि-
श्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखः” “सर्वकामः सर्वगन्ध” इत्यादि-

શ્રુત્યુક્તા અલૌકિકા નિત્યા ધર્માઃ પરમાત્મનિ વિરાજન્ત
 એવ । પ્રાકૃતધર્માણામેવ વેદે નિષેધઃ । સર્વથા નિર્દર્મકત્વં તુ
 નોરરીકાર્યમ્ । તથા સતિ વ્યાપકત્વસ્યાઽપ્યનઙ્ગીકારા-
 પત્યા વ્રહ્મત્વસ્યૈવ હાનેઃ । “વૃહત્વાદ્વૃહણત્વાચ્ચ વ્રહ્મે”તિ
 શ્રુતૌ વ્યાપકત્વેન નિર્વચનાત્ ।

૩ બલે, પ્રદ્ધ અન્ય પ્રમાણોથી ન જણાય. પણ વેદ
 તો જાણે છે. જે વેદ પણ પ્રદ્ધને નથી જાણતો એમ
 કેશો. તો પછી પ્રદ્ધ, અનિર્દેશ્ય છે. અગોચર છે. નિર્વિ-
 શેષ, આ બધું વેદથીજ માલુમ પડે છે. પણ હવે તે નહીં
 થઈ શકે. કારણ જે અજાણી વસ્તુનું નિરૂપણ કેમ થઈ
 શકે ? માટે “અસ્થૂલમનણુ” વિગેરે શ્રુતિઓ, પ્રદ્ધમાં લૌ-
 કિક ધર્મોનો નિષેધ કરે છે. અને “અગોરણીયાન્” વિગેરે
 શ્રુતિઓ, અલૌકિક ધર્મોનું વિધાન કરે છે. એમ જાણવું.
 કારણ કે વેદમાં “જે સર્વજ છે” સર્વ શક્તિ છે. સર્વ કામ
 છે. સર્વોત્તમ છે. ચોતરફ દૃષ્ટિવાળા છે. ચોતરફ હાથવાળા
 છે, વિગેરે અલૌકિક ધર્મો સદા પ્રદ્ધમાં રહેલા છે. આમ
 કહ્યું છે. અને પ્રાકૃત ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે. “પ્રદ્ધ નિ-
 ર્ધર્મિક છે” આ કોઈ દિવસ પણ સિદ્ધ થતું નથી. કદાચ
 નિર્ધર્મિક માનશે. તો વ્યાપકત્વાદિ “વૃહત્વાદ્વૃહણત્વાચ્ચવ્રહ્મ”
 વિગેરે શ્રુત્યકત ધર્મોનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ આવશે.

૪ ન ચ વ્યાપકત્વં સ્વરૂપાનતિરિક્તો ધર્મ इत्यस्तु તદ-
 જ્ઞીકાર इति वाच्यम् । ધર્મત્વવ્યાહતેઃ । “પ્રકાશાશ્રય” ન્યા-
 યેન વ્યાપકત્વસ્વીકારે તુ તયૈવ સરણ્યા કર્તૃત્વાદીનપ્યજ્ઞી-
 કુર્વન્તુ । ન ચ કર્તૃત્વસ્ય કાર્યસાપેક્ષતયા નિત્યત્વાભાવાન્ન
 બ્રહ્મધર્મતેતિ વાચ્યમ્ । વ્યાપકત્વસ્યાઽપિ વ્યાપ્યસાપેક્ષતયા
 સમકક્ષત્વાત્ ।

૪ આપ કેશો કે વ્યાપકત્વ તો બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે.
 તે કંઈ ધર્મ નથી. તો ઠીક છે. પરંતુ તેથી વ્યાપકધર્મ
 સર્વથા નષ્ટ થશે. કદાચ આપ પ્રકાશાશ્રયન્યાયથી સમા-
 ધાન કરશે. અર્થાત્ જેમ પ્રકાશ એક ધર્મ, તે ધર્મથી
 જુદો નથી. તેમ વ્યાપકત્વ પણ બ્રહ્મથી જુદો નથી. તો પછી

મહાશય? કર્તૃત્વાદિ ધર્મો બ્રહ્મમાં માનવા. તેમાં ત-
 ભારે શી પંચાત છે. તેઓને પણ પ્રકાશાશ્રયન્યાયથી સ્વ-
 રૂપભૂતજ્ઞ માનો.

૫ અતો નિષેધાનાં વિશેષપરત્વં ન સામાન્યપરતેતિ ધ્યેયમ્ ।
 “દેહેન્દ્રિયાસુહીનાનાં વૈકુણ્ઠપુરવાસિનામિ” તિ સપ્તમસ્કન્ધ-
 વાક્યે લૌકિકદેહેન્દ્રિયાદીનાં નિષેધેન નિષેધસ્ય વિશેષપર-
 તાયા વ્યાસચરણૈઃ પ્રદર્શિતત્વાच्च । इह वाक्ये सामान्यनि-

વૈધાક્ષીકારે “સર્વે ચતુર્વાહવ ઝનિષન્મણિપ્રવેકનિષ્કામરણાઃ
સુવર્ચસ” ઇતિ વાક્યાન્તરવિરોધાત્ ।

પ આપ કેશો કે કર્તૃત્વને કાર્યની અપેક્ષા હોય છે.
તેથી તે અનિત્ય છે. તો પછી વ્યાપકત્વને પણ વ્યાપ્યની
જરૂરી હોય છે. તો તે પણ તેના જેવોજ થયો, માટે જ્યાં
ધર્મોનો નિષેધ કર્યો છે. તે લૌકિકનોજ કર્યો છે.

વેદવ્યાસજીએ સપ્તમસ્કંધમાં “દેહેન્દ્રિયાસુ” વિગેરે
શ્લોકમાં આજ્ઞા કરી છે.

“હે પ્રહ્લન વૈકુંઠમાં રેનારા જીવોને, દેહ, ઇન્દ્રિય,
પ્રાણુદિનો સંબંધ હોતો નથી. તો પછી શાપાદિદ્વારા તેઓ
નો આસુર યોનિમાં જન્મ કેમ થયો ?

“ત્યારે તેના જવાબમાં શ્રીનારદજીએ યુધિષ્ઠિર રાજાને
કહ્યું જે “વૈકુંઠમાં રેનારા જીવોને દેહેન્દ્રિયાદિનો સંબંધ
હોતો નથી.” અર્થાત્ ત્યાં પણ લૌકિક દેહાદિ ધર્મોનોજ
નિષેધ કર્યો છે. જે અલૌકિક ધર્મોનો પ્રહ્લમાં નિષેધ હોત
તો “સર્વે ચતુર્વાહવ ઝનિષન્મણિપ્રવેકનિષ્કામરણાઃસુવર્ચસ”
વિગેરે વચ્ચનોમાં ભગવદ્શ્લોક સ્થિત જીવોને આર હાથ હોય
છે. ડોકમાં મોતીથી જડિત સોનાનાં આભૂષણો હોય છે. આ
કેમ થઈ શકે. માટે જ્યાં જ્યાં નિષેધ છે. ત્યાં લૌકિક
ધર્મોનોજ નિષેધ છે. અલૌકિક ધર્મો તો સદા સર્વદા પ્રહ્લમાં
રહે છે.

૬ અત એવ “અનામાઽગોત્રમજરમમરમિ” ત્યાદ્યુપનિષત્સુ
 “અનામરૂપશ્ચિન્માત્રઃ સોઽવ્યાન્નઃ સદસત્પર” ઇતિ પુરાણા-
 દિવાક્યેષુ નામનિષેધોઽપ્યસ્મદાદિનામતુલ્યતાં નામસુ વાર-
 યતિ । ન તુ સર્વથા નામનિષેધઃ । અન્યથા ધર્મવિધાયકનિ-
 ષેધકવેદાન્તાનામનવબોધકતાપાતઃ । આત્મબ્રહ્મેત્યાદિપદાના-
 મતન્નામત્વે બોધનાક્ષમત્વાત્ ।

૬ “ અનામાઽગોત્રમજરમમરં, અનામરૂપશ્ચિન્માત્રઃસોઽવ્યાન્નઃ
 સદસત્પર ” વિગેરે શ્રુતિ, તથા પુરાણુ વંચનોમાં ભગવન્નામ-
 નો નિષેધ કર્યો છે. પરંતુ તેથી સમજવાનું કે બ્રહ્મનાં નામો
 આપણાં જેવાં નથી. કિંતુ અલૌકિક નામો છે, જે સર્વથા નિષેધ
 માનશે તો પછી બ્રહ્મબોધક અને નિષેધક, આ બન્ને પ્રકારની
 શ્રુતિઓની સંગતિ લાગશે નહિં. કારણ કે બ્રહ્મ નામ વિ-
 નાનું છે. તો પછી આત્મા, બ્રહ્મ, વિગેરે વેદોક્ત નામો
 પણ કહી શકાશે નહિં અને તેમ થવાથી આત્મજ્ઞાન, બ્રહ્મ-
 જ્ઞાન, આ થવામાં પણ એક મળ થશે.

માટે જ્યાં નામ, ધર્મ વિગેરેનો નિષેધ કર્યો છે ત્યાં
 બધે સ્થલે લૌકિક નામ ધર્મોનોજ નિષેધ બાણુવો. અલૌકિક
 ધર્મોનો નિષેધ કોઈપણ સ્થલે કર્યો નથી.

૭ અન્યત્ર । અસ્થૂલાદિવાક્યોદિતાનાં સ્થૂલત્વાદિપ્રતિ-
 યોગિકાનામભાવાનાં વ્રહ્મણિ સત્તયા પરમતે દ્વૈતાપાતઃ । ન

चाऽभावानामधिकरणात्मकतया नाऽद्वैतहानिरिति वाच्यम् ।
 शुद्धस्य भावपदार्थस्य ब्रह्मणोऽभावेन सहैक्याङ्गीकारेऽनेकनि-
 गमव्याकोपात् । किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां निखिलाभावरूपं
 ब्रह्मेत्युक्तेरभावपदार्थत्वापत्तेः । किञ्च । अभावस्याऽधिकर-
 णात्मकताङ्गीकारे घटवति भूतले घटात्यन्ताभावप्रतीतिः ।
 अधिकरणस्य भूतलस्य विद्यमानत्वात् । भूतले घटाभाव
 इतिवद्भूतले भूतलमिति प्रयोगापत्तिश्च । इत्यादितार्किकनय-
 सिद्धदूषणपुञ्जान्नाऽधिकरणाभेदोऽभावस्येति तत्कृतं द्वैतं दुर्नि-
 वारमिति दिक् ।

अपरञ्च । भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययसाक्षिकः पदा-
 र्थविशेषोऽभावः प्रतियोग्यसत्तारूपः । तथा प्रकृते श्रौतस्थूल-
 त्वाद्यभावः । तदभेदे ब्रह्मणि स्वीकृते सत्तारूपत्वापायात्
 “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे”ति श्रुतिव्याकोपः । यदि त्वभा-
 वस्य प्रतियोग्यसत्तारूपत्वं नाऽऽद्रियते पदार्थान्तरत्वमङ्गी-
 क्रियते तदा त्वस्थूलादिश्रुतिभिर्धर्माणां निवारणासम्भवाद्ब्र-
 ह्मणः सधर्मकत्वमेवाऽऽयातीति जितं धर्मवादिभिः । अतो
 नाऽधिकरणात्मकताऽभावस्य । एवं च तत्कृतद्वैतापत्तिः सिद्धैव ।

૭ જે લોકો બ્રહ્મ, ધર્મ વિનાનું છે, આમ માને છે તેના મતમાં દ્વૈતાપત્તિ આવશે. કારણ કે એક, ધર્મ વિનાનું બ્રહ્મ, તથા બીજું સ્થૂલત્વાદિ ધર્મોનો અભાવ, આ બંને રેવાથી દ્વૈત પ્રત્યક્ષ થશે.

મહાશય? આપ કેશો જે બધે ઠેકાણે અભાવ, અધિકરણરૂપ હોય છે જેથી દ્વૈતાપત્તિ નથી. પરંતુ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ “શુદ્ધાદ્વૈત છે.” જે અભાવને બ્રહ્મ માનશે. તો પછી અભાવજ બ્રહ્મ થશે. અને તેમ થવાથી ઘણા દોષો આવી પડશે.

જો આપ અભાવને આધારરૂપ માનશે. તો જ્યાં ઘડો છે. ત્યાં પણ ઘડાનો અત્યંતાભાવ માનવો પડશે. પણ તેમ તો નથી. તે પ્રમાણે જેમ “મૂતલે ઘટાભાવ” આ પ્રયોગ થાય છે, તેમ “મૂતલે મૂતલં” જમીન ઉપર જમીન, આ પ્રયોગ પણ થવો જોશે. માટે ન્યાયશાસ્ત્રાનુસાર ધર્મને અધિકરણરૂપ માનવામાં ઘણા દોષો પ્રત્યક્ષ આવે છે. માટે અભાવ, બ્રહ્મરૂપ નથી, આમ માનનારાઓને પણ એક બ્રહ્મ, અને બીજું સ્થૂલત્વાભાવ, આ દ્વૈત ફરીથી આવી જશે.

બ્રહ્મને અભાવ માનશે. તો પછી “મૂતલે ઘટો નાસ્તિ” જમીન ઉપર ઘડો નથી. આ વાક્યમાં ઘડાનું ન દેખાવું, તે જ એક અભાવ પદાર્થ છે. તો પછી સ્થૂલત્વાદિ ધર્મોનું ન દેખાવું. તે સ્થૂલત્વાદિ ધર્મોનો અભાવ થયો. તેમ તે બંનેનું દ્વૈતા-

પત્તિ દોષ ન આવે જેથી, આપ ઐક્ય માનેા છો. તો પછી
 “ન દેખાવું આજ પ્રહ્લસ્વરૂપ થયું” જે પ્રહ્લ પ્રથમ સત્તા-
 રૂપ હતું. તેજ પ્રહ્લ અસત્તારૂપ થયું. તેમ “સત્યં જ્ઞાનમનન્તં
 બ્રહ્મ” આ શ્રુતિનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ થયો. જે અભાવને ધર્મ-
 ની અસત્તા નહીં માનેા. અને ક’ઈક ખીજું માનશે તો,
 “ અસ્થૂલનણ ” વિગેરે શ્રુતિઓ, પ્રહ્લધર્મોનો નિષેધ
 નહીં કરી શકે, માટે સધર્મકપ્રહ્લમાનનારાઓનો પણ
 જય થયો. જેથી અભાવ, અધિકરણરૂપ કદાપિ થઈ શકતો
 નથી.

૮ ન ચ સ્થૂલત્વાદિપ્રતિયોગિકાભાવાનાં મિથ્યાત્વાઙ્કી-
 કારે દ્વૈતનિવૃત્ત્યા સર્વં સુસ્થમિતિ વાચ્યમ્ । ધર્મતદભાવપ્રતિ-
 પાદિકાનાં શ્રુતીનાં મિથ્યાર્થપ્રતિપાદકતયા સમબલત્વેન ભવ-
 દભિમતગુણાભાવપ્રતિપાદકશ્રુતિનિષ્ઠોપજીવ્યત્વવાધાત્સિદ્ધા-
 ન્તભક્ષાપત્તેઃ । અતઃ શ્રુત્યુક્તધર્માભાવો નાઽઽર્યમનોરોચકઃ । ઇતિ
 પ્રાતીતિકપ્રાકૃતધર્માભાવ એવ “ અસ્થૂલમનઃપ્રહસ્વામિ ” ત્યા-
 શ્ચુપનિષદાં વિષય ઇતિ જ્ઞેયમ્ ।

૮ આપ કેશે કે ધર્મ, તથા ધર્મભાવ, આ બંને મિ-
 થ્યા છે. માટે દ્વૈતાપત્તિ નથી. તો પછી તમારા મત પ્રમાણે
 સધર્મક, નિધર્મક પ્રહ્લ કેનારી શ્રુતિઓ પણ ખોટી થઈ,
 અને તેમ થવાથી નિધર્મક શ્રુતિઓમાં જે ઉપજીવ્યપણું

હતું તે હવે ન રહ્યું, માટે આપનો સિદ્ધાન્ત નષ્ટ થયો. માટે માનવું પડશે જે બ્રહ્મમાં ધર્માભાવને કોઈ શ્રુતિ કેતી નથી તેમ બ્રહ્મ નિર્ધર્મિક છે. આપણુ કોઈ આસ્તિકને સારું લાગતું નથી માટે આજ સિદ્ધાન્ત ઠીક છે જે બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મો નથી પરંતુ શ્રુત્યુક્ત ધર્મો તો બધા છે તેમ “અસ્થૂલ-મનણુ” વગેરે શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મોનો નિષેધ કરે છે. તેમ અલૌકિક અપ્રાકૃત ધર્મોનું વિધાન કરે છે.

૧ સિદ્ધાન્તે તુ પ્રાકૃતધર્માભાવસ્ય મિથ્યાત્વાઙ્કીકારે ન કિચ્છિદ્વાધકમ્ । ન ચ પ્રાકૃતધર્માણામપ્રાપ્તતયા તન્નિષેધોઽ-
નુપપન્નઃ । લોકપ્રતીતત્ત્વેન પ્રાપ્તત્વાત્ । “અસન્નેવ સ ભવતી”
ત્યાદિશ્રુતૌ લોકપ્રતીતસ્યૈવ બ્રહ્માસત્ત્વવેદનસ્ય નિન્દામુલ્લેખ-
નિષેધાત્ । અત એવ “આનન્દોઽજરોઽમૃતઃ” “અના-
માઽગોત્રમજરમભયમમૃતમિ”ત્યાદિશ્રુતૌ લોકપ્રતીતસ્યૈવ જરા-
દેર્બ્રહ્મણિ નિષેધઃ । ન તુ શ્રુત્યન્તરપ્રાપ્તસ્ય । ન હિ કાપિ શ્રુતિ-
ર્બ્રહ્મણિ જરાદિ વિધત્તે । અતઃ શ્રુત્યન્તરાપ્રાપ્તસ્ય લોકપ્રતીત-
સ્યૈવ પ્રાકૃતધર્મસદ્ભુસ્ય સર્વત્ર નિષેધો જ્ઞેયઃ । લોકપ્રતીત્યા
પ્રાપ્તત્વેન નિષેધસ્ય સુવચત્વાત્ ।

નન્તુ “તદેજતિ તન્નૈજતી”તિ શ્રુતિવિમર્શે એજનતદભા-
વયોર્મૂર્તિભેદેન વ્યવસ્થેતિ વિદ્વન્મણ્ડને નિરૂપિતં પ્રમુચરણૈઃ ।

તથા સતિ યદ્રૂપે એજનાભાવસ્તસ્ય બ્રહ્મત્વં ન સ્યાત્ । એ-
કસ્ય શ્રુત્યુક્તેજનસ્યાઽભાવે નિશ્ચિલશ્રૌતધર્મવત્ત્વાભાવાદિતિ
ચેત્ । સત્યમ્ । ઇહ એજનાભાવસ્ય એજનતિરોભાવરૂપત્વં ન તુ
પ્રતિયોગ્યસત્તારૂપતેતિ એજનસ્યાપિ તત્ર સત્ત્વાન્ન પૂર્વોક્ત-
દોષઃ । “અભાવાસ્ત્વસ્મન્મતે તિરોભાવાતિરિક્તા ન ભવ-
ન્તી”તિ દ્વિતીયસ્કન્ધસુવોધિન્યામુક્તત્વાત્ ।

૯ શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં તો લૌકિક ધર્માભાવને મિથ્યા
માનવામાં કોઈ જાતની હરકત નથી, આપ કેશો જે પ્રાકૃત
ધર્મો, બ્રહ્મમાં છેજ નહીં. તો તેનો શ્રુતિમાં નિષેધ શામાટે?
તેના જવાબમાં, પ્રાકૃત ધર્મો લોકમાં જોઈએ છીએ. જેથી બ્રહ્મ-
માં પણ તેની સંભાવના થઈ શકે છે. જેથી લોક સંભાવિત
પ્રાકૃત ધર્મોનોજ બ્રહ્મમાં નિષેધ છે.

“અસન્નેવ સ ભવતિ” જે બ્રહ્મને અસત્ માને છે.
તે પોતેજ અસત્ છે. આ શ્રુતિમાં લૌકિક અસત્યતાનોજ
નિષેધ કર્યો છે. કારણ કે બ્રહ્મમાં અસત્યપણું છે નહીં, તેમ
જુદી, જુદી, શ્રુતિઓ કહે છે.

“આનન્દોઽજરોઽમૃતઃ” બનામાઽગોત્રમજરમભયમમૃત ”
વિગેરે શ્રુતિઓમાં ‘અજર’ શબ્દથી કેવલ લૌકિક ઘડપણાનોજ

નિષેધ કર્યો છે. કોઈપણ શ્રુતિ લૌકિક ધર્મોને કહેતી નથી. માટે “ અસ્થૂલમનણુ ” વિગેરે શ્રુતિઓ અવૈદિક, લૌકિક ધર્મોનો જ નિષેધ કરે છે. કારણકે આવી રીતી છે, કે, દુનિયામાં જે જોવામાં આવે તેનો નિષેધ થઈ શકે છે. પણ ન દેખાતા ધર્મોનો કદાપિ નિષેધ થઈ શકતો નથી. માટે અલૌકિક ધર્મો સદા પ્રદ્ધમાં છે તે ઠીક છે.

“ તદેજતિ તલ્લેજતિ ” તે પ્રદ્ધ, ક્રિયાવાળું. તથા ક્રિયા વિનાનું છે. આ શ્રુતિના નિર્ણયમાં શ્રીપ્રભુચરણોએ વિદ્વન્મંડનમાં આજ્ઞા કરી છે.

હલવું અને ન હલવું, આ જન્ને પ્રભુનાં ભિન્ન, ભિન્ન સ્વરૂપમાં છે. તે પછી જ્યાં ન હલવું છે, તેને પ્રદ્ધ નહીં કહી શકાય. કારણકે તે ધર્મ વેદે કહેલ છે. અને તેમ થવાથી અધા શ્રુત્યુક્ત ધર્મોનો અભાવ પણ આવી જયો? ઠીક છે.

તેના જવાબમાં જાણવાનું કે, અહીં “ હલવાસ્થુ ક્રિયાના અભાવથી, શું લેવું. કે હલવાનો તિરોભાવ, તેમ આ ચોક્કસ છે. કે જ્યાં તિરોભાવ હોય છે ત્યાં અપ્રકટિત વસ્તુની સત્તા પણ હોય છે. કારણકે દ્વિતીયસ્કંધસુબોધિનીમાં આજ્ઞા છે.

“ અભાવ, આપણા મતમાં તિરોભાવથી જુદો પદાર્થ નથી.”

૧૦ ન ચૈવં પ્રાતીતિકપ્રાકૃતધર્માભાવસ્યાઽપિ તિરોભાવ-
રૂપત્વાત્પ્રાતીતિકપ્રાકૃતધર્મસત્તાઽપિ બ્રહ્મણિ સ્વીકાર્યેતિ વા-
ચ્યમ્ । પ્રાકૃતધર્માણાં મિથ્યાત્વેન તદભાવસ્યાઽપિ મિથ્યા-
ત્વં ન તુ તિરોભાવરૂપત્વમિતિ સિદ્ધાન્તાત્ ।

તથાચોપનિષદુક્તધર્માણાં યત્રાઽભાવઃ પ્રતિપાદ્યતે તત્રા-
ઽભાવાનાં તિરોભાવરૂપત્વમ્ । ન ચ તિરોભાવકૃતા સિદ્ધાન્તે
દ્વૈતાપત્તિઃ । “આવિર્ભાવતિરોભાવૌ શક્તી વૈ મુરૈરિણ” ઇતિ
વાક્યાત્ । શક્તિરૂપતયા શક્તિમદભેદાત્ । યત્ર તુ પ્રાતીતિક-
પ્રાકૃતધર્મપ્રતિયોગિકા અભાવાઃ પ્રતિપાદ્યન્તે તત્ર પ્રતિયોગિ-
તદભાવયોરુભયોરપિ મિથ્યાત્વમ્ । વન્ધ્યાસુતતદભાવયો-
રિવ । ઇતિ ન કશ્ચિદ્દોષઃ । “અભાવાસ્ત્વસ્મન્મતે તિરોભાવા-
તિરિક્તા ન ભવન્તી”તિ સુબોધિનીફલ્કિકાયામપિ સત્પ્રતિયો-
ગિકા અભાવાસ્તિરોભાવાતિરિક્તા ન ભવન્તીત્યર્થો બોદ્ધવ્યઃ ।
તથાચ સિદ્ધમપ્રાકૃતશ્રૌતધર્મવત્ત્વં પ્રાકૃતધર્મરાહિતત્વં બ્રહ્મણઃ ।

પ્રાકૃતધર્માસ્તુ પ્રકૃતિજન્યા અવાસ્તવભૂતાઃ સ્થૂલત્વાદયઃ
સન્તે ઇવ પ્રતીયમાનાઃ । તે શ્રુત્યા બ્રહ્મણિ નિષિધ્યન્તે ।

૧૦ મહાશય ! આવા સિદ્ધાન્તમાં તો મોટો દોષ છે.
કેમકે જ્યાં લૌકિક ધર્મેનો અભાવ છે, ત્યાં તિરોભાવ પણ

છે. તો પછી બ્રહ્મમાં લૌકિક ધર્માભાવ છે. એ પણ તિરો-
ભાવજ થયો. અને તેમ થવાથી બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત ધર્મો પણ
માનવા પડશે. માટે અભાવને તિરોભાવરૂપ માની શકાશે
નહીં ?

તેનો જવાબ, “પ્રાકૃત ધર્મો, સ્વરૂપથી મિથ્યા છે.
તેથી તેનો અભાવ પણ મિથ્યા છે જેમ વાંઝણીનો દીકરો
ખોટો, તેમ તેનો અભાવ પણ ખોટો, માટે પ્રાકૃત ધર્મો,
તિરોભાવરૂપ નથી. પરંતુ જ્યાં વેદોક્ત ધર્મોનો અભાવ છે.
ત્યાં તે અભાવ તિરોભાવજ માની શકાશે. તેમ તિરોભાવ,
ભગવદ્દક્ષિત છે. શક્તિ, અને શક્તિમાન આ બન્નેનો
પરસ્પર અલેદ હોય છે. માટે પૂર્વોક્ત દ્વૈત ન થયું. અને જ્યાં
પ્રતીતિ સિદ્ધ પ્રાકૃત ધર્મોનો અભાવ કહ્યો છે. ત્યાં પણ જે
અભાવ પ્રતિયોગી પ્રાકૃત ધર્મ, અને તેનો અભાવ આ
બન્ને મિથ્યા છે. જેમ વન્ધ્યાપુત્ર, તથા તેનો અભાવ, માટે
કયાંય કોઈ જાતનો દોષ ન રહ્યો.

“અમાવાસ્ત્વસ્મન્મતે તિરોભાવાતિરિક્તા ન ભવન્તિ.

આ ફક્ષિકાનો અર્થ, “સાચાપદાર્થનો અભાવ પણ
તિરોભાવથી બુદ્ધો નથી” અર્થાત્ સત્ય પદાર્થની સત્તા પણ
તિરોભાવ છે.

માટે બ્રહ્મમાં સમગ્ર વેદોક્ત, અલૌકિક ધર્મો છે. પ્રા-
કૃત ધર્મોનો લેશ નથી. કેમકે પ્રાકૃત ધર્મો પ્રકૃતિથી થયા

છે. આથી તે મિથ્યા છે. માટે સમગ્ર શ્રુતિઓ પણ, બ્રહ્મમાં પ્રાકૃત સ્થૂલત્વાદિ ધર્મેનોજ નિષેધ કરેછે.

૧૧ ન ચ “પ્રકૃતિર્હ્યસ્યોપાદાનમાધારઃ પુરુષઃ પરઃ । સતોઽભિવ્યજ્જકઃ કાલો બ્રહ્મ તન્નિતયં ત્વહમિ”તિ વાક્યાત્પ્રકૃતેર્બ્રહ્મરૂપત્વેન સત્વાત્તજ્જન્યાનાં કથમસત્ત્વમિતિ ઘાત્યમ્ । નટાદિભ્યઃ સદ્ગચ ઉત્પન્નાનાં રસાલાદીનામસત્ત્વસ્ય સર્વૈરનુભૂયમાનત્વાત્ । તસ્માત્સતઃ સદુત્પદ્યતે હ્યસદપ્યુત્પદ્યત ઇતિ ન કિન્ચિદ્દૂષણમ્ ।

નનુ પ્રપञ્ચસ્ય બ્રહ્માભેદેન તત્સ્થૂલત્વલઘુત્વાદીનામપિ બ્રહ્મણિ સત્તા વાચ્યેતિ કથં પ્રાપञ્ચિકધર્માભાવો બ્રહ્મણિ સિદ્ધાન્તિત ઇતિ ચેત્ । સત્યમ્ । “ઋતેઽર્થં યત્પ્રતીયેતે”તિ ચતુઃશ્લોકીવાક્યે સિદ્ધા યા વિષયતા તદ્વિશિષ્ટત્વાત્પ્રપञ્ચસ્ય પ્રાપञ્ચિકસ્થૂલત્વાણુત્વાદીનાં વિષયતાયુક્તાનાં બ્રહ્મણ્યભાવો યુક્ત એવેતિ બોધ્યમ્ । ન ચ ધર્મવત્ત્વેન દ્વૈતાપતિઃ । પ્રકાશાશ્રયન્યાયેન ધર્મ્યભેદાત્ ।

૧૧ શ્રીભાગવતમાં, “જગત્પુનઃ ઉપાદાન કારણુ પ્રકૃતિ અને આધાર અક્ષર બ્રહ્મ, એમ કહ્યું છે. તેમ કારણુરૂપ

જગતને પ્રકાશ કરનાર કાલ છે. માટે પ્રકૃતિ, પુરુષ, કાલ, આ ત્રણે બ્રહ્મનાંજ રૂપો છે.” તો પછી પ્રકૃતિ પણ બ્રહ્મ થઈ. અને તેથી તેના ધર્મો પણ બ્રહ્મ થયા. માટે આપ પ્રાકૃત ધર્મોને અસત્ય કેમ કહો છો ?

તેનો જવાબ. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાકૃત ધર્મો સદા અસત્યજ છે. કારણકે એવો નિયમ નથી. જે સત્યથી સત્યજ થાય. જુઓ લોકમાં મહારી, પોતાની શક્તિથી આંખા, દાડમ, વિગેરે ઘણા પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે છે. પણ તે સાચા ભાગ્યેજ થાય છે. માટે સાચાથી સાચું, તથા ખોટું બન્ને થઈ શકે છે.

આપ, જગત, બ્રહ્મનું ઐક્ય માનશો તો લૌકિક સ્થૂલ-ત્વાદિ ધર્મો પણ બ્રહ્મમાં આવશે. અને તેથી “ બ્રહ્મ લૌકિક-ધર્મ રહિત છે ” આ સિદ્ધાન્ત કેમ રહેશે ?

હીક છે. પરંતુ “ઋત્વેઽર્થ યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ”

આ ૧લોકમાં જોકે જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે. તથાપિ માયાથી ઉત્પન્ન થનાર એક ભ્રમ તેમાં રહ્યો છે. જેથી તે નશ્વર દેખાય છે. માટે જગત્ બ્રહ્મરૂપ છતાં પણ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભ્રમાત્મક ધર્મો, બ્રહ્મમાં નથી આ સિદ્ધાન્ત નિર્દોષ છે.

આપ કેશો. એક બ્રહ્મ, તથા બીજા ધર્મો, આમ દ્વૈત થશે. તેને માટે પ્રકાશાશ્રયન્યાયથી ધર્મ ધર્મીનો અભેદ

હોયછે. જેમ, સૂર્યનો પ્રકાશ, સૂર્યથી જુદો નથી તેમ ધર્મી
બ્રહ્મથી તેના ધર્મો પણ જુદા નથી. અતઃ એવ દ્વેત દોષ
પણ ન આવ્યો.

૧૨ તાદૃશં પરં બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ એવ । “ કૃષિર્ભૂવાચકઃ
શબ્દો ણશ્ચ નિર્વૃતિવાચકઃ । તયોરૈક્યં પરં બ્રહ્મ કૃષ્ણ इत्य-
ભિधीયતે । સોઽહમોન્તદ્ગોપાલ એવ પરં સત્યમવાધિતમ્ ।
સચ્ચિદાનન્દરૂપાય કૃષ્ણાયાઽક્ષિષ્ટકર્મણ ” इत्यादिगोपालता-
પનીયોપનિષદ્વચઃ । “ કૃષ્ણો બ્રહ્મૈવ શાશ્વતમિ”ત્યાદિકૃષ્ણો-
પનિષદ્વચશ્ચ । “ યસ્માત્ક્ષરમતીતોઽહમક્ષરાદપિ ચોત્તમ”इति
ભગવદ્વાક્યાચ્ચ ।

કેચિદત્રાઽક્ષરશબ્દેન પ્રકૃતિમાહુસ્તન્ન । તન્મતે પ્રકૃ-
તેર્જ્ઞાનનાશ્યત્વાઙ્ગીકારાત્ક્ષરણધર્મવત્ત્વેનાઽક્ષરત્વાભાવાત્ ।

અપિ તુ “ અક્ષરં બ્રહ્મ પરમમ્” “ અવ્યક્તોઽક્ષર इत्यु-
ક્તસ્તમાहुઃ પરમાં ગતિમ્ ” “ યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે તદ્ધામ
પરમં મમે”ત્યાદિગીતાસુ નિરૂપિતસ્યાઽક્ષરબ્રહ્મણ એવાઽત્ર ગ્ર-
હણમ્ । તતો ધામરૂપાદક્ષરબ્રહ્મણઃ સકાશાત્પુરુષોત્તમસ્ય ત-
ત્સ્વામિનો યુક્તૈવોત્તમતા ।

ન ચ ધામશબ્દેન સ્વરૂપમિતિ વાચ્યમ્ । “ દર્શયામાસ
 લોકં સ્વં ગોપાનાં તમસઃ પરમ્ । સત્યં જ્ઞાનમનન્તં યદ્બ્રહ્મ-
 જ્યોતિઃ સનાતનમિ”તિ શ્રીભાગવતદશમસ્કન્ધીયવૈકુણ્ઠદર્શ-
 નપ્રસન્ને તસ્યૈવાક્ષરસ્ય વૈકુણ્ઠલોકત્વેન કથનાત્તદવિરોધાય
 ગીતાસ્વપિ ધામપદેન લોકસ્યૈવ ગ્રાહ્યત્વાત્ । અતઃ ક્ષરાક્ષરા-
 તીતઃ પુરુષોત્તમઃ પરમકાષ્ટાપન્નઃ શ્રીકૃષ્ણ ઇતિ મન્તવ્યમ્ ।
 “ દ્યુભ્વાધ્યાયતનં સ્વશબ્દાદિ”ત્યાધિકરણે બ્રહ્મધર્મત્વેન સિ-
 દ્ધાયા વિશ્વાધારતાયા જૃમ્ભામસન્ને મૃત્સ્નામક્ષણપ્રસન્ને ચ
 પ્રકાશિતત્વાચ્ચ । “યૂયં નૃલોકે વત ભૂરિભાગા લોકં પુનાના
 મુનયોઽભિયન્તિ । યેષાં ગૃહાનાવસતીતિ સાક્ષાદ્દૃઢં પરં બ્રહ્મ
 મનુષ્યલિક્ષ્મિ”તિ સપ્તમસ્કન્ધે નારદવાક્યાચ્ચ ।

શ્રીકૃષ્ણાદપિ કશ્ચિત્પર ઇતિ તુ ન ભ્રમિતવ્યમ્ । “મત્તઃ
 પરતરં નાઽન્યત્કિશ્ચિદાસ્તિ ધનઙ્ગયે”તિ ગીતોપનિષદ્વચઃ ।

૧૨ અઢોઢિક ધર્મ વિશિષ્ઠ કેવલ “ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ
 છે.” શ્રીગોપાલતાપનીયોપનિષત્માં કૃષ્ણનો અર્થ સત્તા છે.
 અને જુકાર આનન્દ વાચી છે. આ બન્નેનું એકય, શ્રીકૃષ્ણ
 શબ્દમાં છે. માટે “ સદાનન્દ, પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રો
 છે. ”

“તત્” “અહં” “ઐ” વિગેરે શબ્દોથી પણ પર-
બ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણજ કહેવાય છે.

તેમ તે જ સત્ય, તથા અબાધિત પદાર્થ છે. જેનાં
ચરિત્રો બધાને સુખ કરનારાં છે.

એવા દીનદયાળુ, ભક્તવત્સલ, શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ચરણાર-
વિન્દોમાં સાષ્ટાંગ પ્રણામ.

શ્રીકૃષ્ણોપનિષત્માં પણ “શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનેજ સનાતન
પરબ્રહ્મ કહેલ છે. એવં શ્રીગીતાજીમાં પણ “હું ક્ષર, તથા
અક્ષરથી ઉત્તમ છું માટે સર્વત્ર “પુરુષોત્તમ” આ નામથી
પ્રસિદ્ધ છું. તેમ વેદ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વિગેરે, શ્રીકૃષ્ણનેજ
પરબ્રહ્મ કહેછે. “યસ્માત્ક્ષર” આ શ્લોકમાં કેટલાક અક્ષર
શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ કરે છે. પરંતુ તેના મતમાં જ્ઞાનથી
પ્રકૃતિનો નાશ માને છે. તો પછી પ્રકૃતિ ક્ષર થઇ. માટે
ક્ષર પ્રકૃતિ, અક્ષર કેમ થાય તે જરા શોચનીય છે.

શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તમાં તો “અક્ષરં બ્રહ્મ પરમં”
“અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्त” “યં પ્રાપ્ય ન નિવર્તન્તે” “યસ્માત્ક્ષ-
રમતીતોઽહં.”

વિગેરે પ્રમાણોથી અક્ષર શબ્દથી બ્રહ્મધામ લેવું તે
ઠીક છે. માટેજ ધામરૂપ અક્ષરથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું શ્રેષ્ઠ થવું.
તે સર્વદા યોગ્ય છે.

મહાશય? ધામ શબ્દથી સ્વરૂપ કેમ નથી લેતા?
તો કહેશું કે શ્રીભાગવત, ગીતાજીનો વિસ્તાર છે. તેમાં

“ પ્રકૃતિર્થાપર, સત્ય, જ્ઞાન, આનન્દ, સર્વપ્રકાશક, સનાતન અક્ષર બ્રહ્માત્મક વૈકુંઠલોકને પ્રભુએ ગોવાળીઆઓને દેખાડ્યો.”

આ સ્થલે અક્ષર બ્રહ્મને. પોતાના ધામરૂપ લોક કહ્યો છે. માટે ગીતાજીમાં પણ ધામપદથી અક્ષર લેવું. “ક્ષર, અક્ષર, થી પણ શ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. આ વાત બધાને મંજુર છે.

“શુભ્યાચાયતનં સ્વશબ્દાત્” આ બ્રહ્મમીમાંસાના અધિકરણમાં લગવાનું, સમગ્ર જગતના આધાર છે, તેમ કહ્યું છે. તેમ તે વાતને પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે પણ પોતાનાં માતૃશ્રી યશોદાજીના ખોળામાં બેસી બગાસા ખાતી વખતે સ્પષ્ટ દેખાડી આપી છે.

તેમ સહમસ્કંધમાં પણ “શ્રીનારદજીએ યુધિષ્ઠિર રાજાને કહ્યું છે કે “હે રાજા? તમારા ઘરમાં સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ મનુષ્યાવતારથી બિરાજેલા છે. તેથીજ મોટા મોટા મહર્ષિઓ તમારે ઘર આવેછે. તમે મોટા લાગ્યશાળી છો.” આવી રીતે સર્વોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર છે. શ્રીકૃષ્ણચંદ્રથી પણ કોઈ મોટો છે. આવો ભ્રમ કોઈ દિવસ ન રાખવો. કારણકે ગીતાજીમાં પ્રભુ પોતે આજ્ઞા કરેછે. “હે ધનંજય? મારાથી ખીલે કોઈ મોટો નથી.

૧ દ્યૌર્મુશ્વાદિર્યેવાન્તે શુભવાદયસ્તેષામાયતનં બ્રહ્મૈવ । કુતઃ સ્વશબ્દત્ । આત્મશબ્દો વ્યાખ્યાતઃ સ્વશબ્દેન ।

૧૨ તસ્ય કૃષ્ણસ્ય સેવા કાર્યા । “પરં બ્રહ્મૈતદ્યો ધ્યાયતિ
 રસતિ ભજતિ સોઽમૃતો ભવતિ તં ધ્યાયેત્તં ભજેત્તં રસેત્ ”
 “ એકો વશી સર્વગઃ કૃષ્ણ ઈહ્ય એકોઽપિ સન્ બહુધા યો
 વિભાતિ તં પીઠગં યે તુ ભજન્તિ નિત્યં તેષાં સિદ્ધિઃશાશ્વતી
 નેતરેષામિ”તિ શ્રુતેઃ । ભજ સેવાયામિતિ ધાત્વર્થાત્ ।

“તજ્જન્મ તાનિ કર્માણિ તદાયુસ્તન્મનો વચઃ । નૃણાં
 યેન હિ વિશ્વાત્મા સેવ્યતે હરિરીશ્વરઃ ” “મધુદ્વિદ્સેવાનુર-
 ક્તમનસામભષોઽપિ ફલ્ગુઃ” “મત્સેવયા પ્રતીતં ચ સાલો-
 ક્યાદિચતુષ્ટયમ્ । નેચ્છન્તિ સેવયા પૂર્ણાઃ કુતોઽન્યત્કાલવિ-
 પ્લુતમિ”ત્યાદિવાક્યેભ્યઃ સેવાયાં સર્વસાધનોત્કર્ષઃ સિદ્ધ ઇતિ
 સેવૈવ કાર્યા ।

૧૩ માટે સર્વોત્તમ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુની સેવા કરવી, જીવ
 માત્રનો મુખ્ય ધર્મ છે વેદ પણ કહે છે “ પરબ્રહ્મનું જેધ્યાન
 કરે છે, રમરણ કરે છે, સેવા કરે છે. તેને મોક્ષ મળે છે. ”
 માટે તે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરો, રમરણ કરો, ભજન કરો.

શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર પ્રભુ બધાથી મોટા છે. માટે સેવા કરવા
 હાયક પણ તેજ છે. જે કોઈ આવા પીઠસ્થિત શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની
 સેવા કરે છે. તેનેજ સનાતન સિદ્ધિયો અનાયાસથી મળે છે.

માટે જીવ માત્રને પ્રભુ સેવા કરવી તે અવશ્ય કરણીય છે.

શ્રીભાગવતમાં પણ “મનુષ્યોનો તે જન્મ, તે કર્મ, તે આયુષ્ય, તેમ તેજ વચન સાર્થક છે. કે જેનાથી સર્વાત્મક પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની સેવા થાય છે.

“મધુસૂદન ભગવાનની સેવામાં જેનું મન લાગેલું છે. તેને મોક્ષ પણ તુરંત છે.

“મારી સેવાથી કૃતાર્થ થયેલાં ભકતો અનાયાસથી મળેલી ચાર પ્રકારની મુક્તિઓને ઇચ્છતા નથી. તો પછી ક્ષણભંશુર સ્વર્ગાદિ સુખોને તો ક્યાંથીજ ઇચ્છે ?”

કલ્યાણના બધા રસ્તાઓમાં ભગવત્સેવા સર્વોત્તમ માર્ગ છે. માટે પ્રભુ સેવા જરૂર જીવને કરણીય છે.

૧૪ સેવા ચ કૃષ્ણમૂર્તૌં કાર્યા । “પૂજનં પ્રતિમાયાં તુ ઉત્તમં પરિકીર્તિતમિ” તિકાલનિર્ણયદીપિકાસ્થવિષ્ણુધર્મોત્તર-વાક્યાત્ ॥

ન ચ “યો માં સર્વેષુ ભૂતેષુ સન્તમાત્માનમીશ્વરમ્ ॥ હિત્વાઽર્ચી ભજતે મૌહ્યાદ્રસન્યેવ જુહોતિ સ ” ઇતિ કપિલ-વાક્યાત્પ્રતિમાર્ચનં ન કર્તવ્યમિતિ વાચ્યમ્ । ભગવતઃ સર્વત્ર

व्याप्तिमज्ञात्वा प्रतिमेतरावज्ञां कुर्वतः परिच्छिन्नदृष्ट्या मूर्तावेव
 भगवानस्तीति बुद्ध्या परिचरतो भजनस्य निन्दाविषयत्वात् ।
 “ हित्वाऽर्चां भजते मौढ्यादि ” त्यत्र प्रतिमेतरविषयकभगव-
 दज्ञानजन्यावमानस्य त्यागपदार्थत्वात् । “ अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः
 क्रिययोत्पन्नयाऽनघोनैव तुष्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिन ”
 इति वाक्यान्तरेण भूताऽमानसहितपूजाया एव भगवदप्रीति-
 साधकत्वकथनेन तदनुसारेणाऽन्यत्राऽपि तथैव स्वीकारात् ॥

किञ्च । मौढ्यादिति पदेन भगवच्छास्त्रोक्तस्वतन्त्रभक्ति-
 मार्गो न निन्द्यतेऽपि तु मौढ्यकल्पितः प्रमाणविमुख इति सूचि-
 तम् । अत एवैतच्छ्लोकविवृतौ श्रीमदाचार्यवर्यैरुक्तम्—“ न तु
 स्वतन्त्रो भगवन्मार्गो निषिद्धः । स गुणातीत इत्येकादशे व-
 क्ष्यते मन्निकेतं तु निर्गुणमित्यादिभिः । प्रकरणेन च वाक्यानि
 संबद्धानि तत्प्रकरणस्थमेव गुणदोषं वदन्ती- ” त्यादि । अत
 एव “ अर्चादावर्चयेद्यो मां पृथग्भावः स राजस ” इति भग-
 वता तादृक्पूजाया राजसत्वमभाणि । तथाच सगुणभक्तौ
 पृथग्भावादिदोषस्य विद्यमानतया निन्दावाक्यानां तत्र सवि-
 षयत्वेन वक्ष्यमाणरीत्या सर्वरूपो भगवान् सर्वत्र च भगवानिति

બુદ્ધ્યા પરિચરતઃ સેવાયાં નિગુર્ણભક્તિરૂપાયાં ન કિન્નિદૂષણમ્
અન્યથા શ્રીકૃષ્ણોદ્ભવસંવાદે મૂર્તિપૂજાવિધેર્વૈયર્થ્ય સ્યાત્ ॥
મૂર્તિપૂજાવિધાયકાનિ તન્ત્રસ્મૃતિપુરાણવાક્યાનિ ચ કુપ્યેરન્ ।

૧૪ પ્રભુની સેવા, મૂર્તિમાં કરવી ઠીક છે. કારણ કે
શાસ્ત્રોમાં આજ્ઞા છે.

“ મૂર્તિમાં પૂજન કરવું તે સર્વોત્તમ છે. ”

શ્રીકપિલદેવજીએ આજ્ઞા કરી છે. “ જે માણસ
સર્વવ્યાપક મને છોડી મૂર્તિનું પૂજન કરેછે તે ભસ્મમાં
હોમ કરે છે ” માટે મૂર્તિપૂજન શું ?

તેના જવાબમાં આ શ્લોકમાં મૂર્તિપૂજનની નિન્દા નથી.
પરંતુ અજ્ઞાન, તથા સંકુચિત દૃષ્ટિ રાખી સેવા કરનારની
નિન્દા છે. “ હિત્વા ” “ મૌઢ્યાત્ ” આ બે પદોથી એમ જણાય છે.

જે માણસ સર્વવ્યાપક પ્રભુને ન જાણી, મૂર્તિનું તથા
સમગ્ર જગતનું અપમાન કરતો ફરેછે. તે માણસનું મૂર્તિપૂજન
ભસ્મમાં હોમ માફક છે. માટે મૂર્તિપૂજનો નિષેધ અત્રે નથી.

તેવી રીતે બીજું વચન પણ છે. “ જે માણસ સર્વ-
વ્યાપક મને ન જાણી સમગ્રનું અપમાન કરતો રખડે છે.
બલે, તે ગમે તેટલી સામગ્રી અને મંડાણોદ્ધાર મારી સેવા

કરે, પરંતુ હું તેથી પ્રસન્ન નથી. માટે પ્રભુઅપ્રસન્નતામાં, કેવલ અજ્ઞાન, તથા સંકુચિત દષ્ટિ કહેલી છે. પણ મૂર્તિ-પૂજન નથી કહેલું. આ પ્રમાણે બીજે ઠેકાણે પણ જ્યાં જ્યાં આવાં વચનો આવે, તેની પણ આવીજ વ્યવસ્થા કરવી ઠીક છે. “મૌઢ્યાત્” આ પદથી સ્વતંત્રભક્તિમાર્ગ નિન્દિત નથી. પરંતુ મૂર્ખ લોકોએ જે પોતાના મનથી બનાવેલો છે. બસ, તેનીજ સર્વત્ર નિન્દા છે. માટેજ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણો, આ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં આજ્ઞા કરે છે. “આ નિષેધ, ‘સ્વતંત્રભક્તિમાર્ગ’નો નથી. કારણકે આગળ, “મન્નિ-કેતન્તુ નિર્ગુણમ્” વિગેરે વચનો દ્વારા આ માર્ગની સર્વોત્ત-મતા પોતેજ કહેશે. હંમેશાં જે વાક્ય પ્રકરણથી યુક્ત હોય તેજ, પ્રકરણના ગુણદોષ કહી શકે છે. અત એવ શ્રીકપિલ-દેવજીની આજ્ઞા છે. “જે માણસ, ભેદ દષ્ટિ રાખી મારી સેવા કરે છે તે, તેની ભક્તિ રાજસ છે તેમ સંકુચિત દષ્ટિ રાખી સેવા કરનાર ભક્તને પણ ‘રાજસભક્ત’ કહ્યો છે.

માટેજ સગુણભક્તિમાંજ સિન્ન દષ્ટિ થાય છે. તેમ નિષેધ પણ તેનોજ શાસ્ત્રમાં આવે છે.

૧ મૂલ ભક્તિમાર્ગ, બે પ્રકારનો છે, નિર્ગુણ અને સગુણ, સગુણભક્તિમાર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે, રાજસ, સાત્વિક, તથા તામસ, નિર્ગુણભક્તિમાર્ગમાં પ્રેમાનુકૂલ બધા ઉપચારો કરાય છે. તેમ તેજ સ્વતંત્ર ભક્તિમાર્ગ છે.

પરંતુ જે માણસ, પ્રભુ સર્વરૂપ છે. સર્વવ્યાપક છે. આવા નિર્ગુણ ભાવથી સેવા કરે છે. તેને કોઈ જાતનો દોષ નથી.

પ્રભુનો મત, જે મૂર્તિપૂજની નિન્દામાં હોતો તો એકાદશસ્કંધમાં શ્રીઉદ્ધવજી આગળ સેવાનો વિધિ, મહા-દુપદેશથી શા માટે કહેતા, તેમ મૂર્તિપૂજા પ્રતિપાદક શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વિગેરે શા માટે? મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કયાંય પણ નથી. તેમ થશે તો સમગ્ર શાસ્ત્ર વ્યર્થ થશે. તેથી ભેદ દૃષ્ટિવાળાનીજ આ નિન્દા છે. આ ચોક્કસ છે.

૧૫ एतेनैव “अर्चायामेव हरये पूजायां यः श्रद्धयेहते । न तद्भक्तेषु चाऽन्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृत” इत्यादीनि च्याख्यातानि । न तद्भक्तेषु चाऽन्येष्वित्युक्त्या मूर्त्तीतिरस्थले भगवदज्ञानजन्यावमानस्यैव स्फुटीकरणात् । एवं सति सर्वत्र भगवानस्तीति ज्ञात्वा सर्वेषामवमानमकुर्वता भगवन्मूर्त्तिं परिचरता क्रियमाणं भजनं निरवद्यमेव ।

ન ચૈવં ઘટાદાવપિ ભગવત્સત્તયા તસ્યાઽપિ પૂજાઽસ્તિવાતિ વાચ્યમ્ । ભગવન્મૂર્તિવેવ મૂલરૂપભગવદાવિર્ભાવેન-તતોઽન્યત્ર જીવં પ્રતિ હરિતિરોભાવાત્ । અન્યથા મૂર્તિપૂજ-નવધ્દટાદિપૂજાઽપિ ભાગવતાદૌ વિધીયેત્ ।

એવમેવ “યસ્યાઽઽત્મબુદ્ધિઃ કુળપે ત્રિધાતુકે સ્વધીઃ
 કલત્રાદિષુ ભૌમ ઇજ્યધીઃ । યત્તીર્થબુદ્ધિઃ સલિલે ન કર્હિચિ-
 જ્જનેષ્વભિજ્ઞેષુ સ એવ ગોત્સર” ઇત્યત્રાઽપિ ન કર્હિચિજ્જને-
 ષ્વભિજ્ઞેષ્વિત્યુક્ત્યા અભિજ્ઞજનાવમાનબોધનેન સર્વત્ર ભગવદ્બુ-
 દ્ધ્યભાવબોધનાત્તાદૃક્સગુણભક્તિયુક્તસ્યૈવ નિન્દા ન તુ સર્વત્ર
 ભગવદ્બુદ્ધિમત ઇતિ જ્ઞેયમ્ અન્યથા અસ્મિન્નેવ શ્લોકે જલ-
 વિષયકતીર્થબુદ્ધેર્નિન્દિતત્વાદ્રજ્ઞાજલાદાવપિ તદ્બુદ્ધિર્વાધ્યેત ।
 તથા સતિ ગદ્ગાદિજલે તીર્થબુદ્ધિસમ્પાદકાનિ નાનાપુરાણ-
 તન્ત્રવાક્યાનિ ચ દુષ્ટાનિ સ્યુઃ ।

૧૫ “અચાર્યામેવ હરયે પૂજાં યઃ શ્રદ્ધયેહતે । ન તદ્ભક્તેષુ
 ચાન્યેષુ સ ભક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્મૃતઃ ॥

જે માણસ, પ્રભુપ્રાપ્તિ માટે કેવલ શ્રદ્ધાથી ભૂત્તિ-
 માંજ પૂજા કરે છે. પરંતુ અજ્ઞાનથી ભક્ત, ગોપ્રાદ્ધણીની,
 યોગ્યતાનુસાર પૂજા નથી કરતો, તે ભૂર્ખ ભક્ત છે.

સત્સંગ દ્વારા જ્ઞાની થશે. માટે અજ્ઞાની તથા સંકુ-
 ચિત દષ્ટિ રાખવાવાળાનીજ આ નિન્દા છે તે સિદ્ધ છે.

જે પુરુષ, સર્વ વ્યાપક પ્રભુ જાણી, સમગ્ર પદાર્થોની
 યોગ્યતાનુસાર પૂજા કરતો કરે છે. તેમ શ્રદ્ધાથી ભૂત્તિની
 પૂજા કરે છે આ સર્વોત્તમ ભક્ત છે. તેવી સેવા કરવી
 ઉચિત, તથા નિર્દોષ છે.

જ્યારે પ્રભુ સર્વવ્યાપક છે. ત્યારે મૂર્તિમાં સેવા પૂજા શા માટે ? ઘટ, પટ, વિગેરે બધાની પૂજા કેમ નથી કરતા ? તેના જવાબમાં મૂર્તિમાંજ પૂજ્યરૂપથી પરમાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ છે. ખીજા પદાર્થોમાં તે સ્વરૂપનો તિરોભાવ છે. કિંકા મારે પ્રભુ અનેક રૂપથી પ્રગટ થયા છે. જે કાર્ય સારુ જે રૂપથી પ્રગટ થયા છે. તે કાર્ય, તે રૂપથીજ થઈ શકે છે. જેમ ઘડાથી જલાનયનજ થાયછે. યદ્યપિ ઘડો પ્રભુરૂપ છે. તથાપિ તેનાથી ખીજું કાર્ય થઈ શકતું નથી. કારણ જે તેમાં ખીજી શક્તિયોનો તિરોભાવ છે. તેમ શ્રુતિઓથી સિદ્ધ થાય છે. “તદ્વેદ તર્હ્યગ્યાકૃતમાસીત્તન્નામરૂપાભ્યાં વ્યાક્રિયત” “સ સર્વમવતિ” “પુરુષ એવેદં સર્વ” “નામરૂપે વ્યાકરવાણિ”

તે પ્રમાણે મૂર્તિમાં સકલ જગતોદ્ધાર કાર્ય સારુ ઉદ્ધાર શક્તિને લઈ પ્રભુ પ્રગટ થયાછે. મૂર્તિવિના ખીજે ઠેકાણે પૂજન કરવું યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમાંજ મૂલ પરમાત્માનો પ્રાદુર્ભાવ છે. અન્યથા ઘડાની પૂજા કેમ નથી કહી ?

“યસ્યાત્મબુદ્ધિઃ કુળપે ત્રિધાતુકે

સ્વધીઃ કલત્રાદિષુ ભૌમ ઇજ્યધીઃ ॥

યત્તીર્થબુદ્ધિઃ સલિલે ન કર્હિચિ-

જ્જનેષ્વભિજ્ઞેષુ સ એવ ગોસ્વરઃ ॥

કદ, વાયુ પિત્તયુક્ત દેહમાં જે ‘હું’ બુદ્ધિ રાખે છે. સ્ત્રી પુત્ર વિગેરે ‘મારાં’ આવી બુદ્ધિ રાખે છે. કેવલ મૂર્તિમાંજ પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખે છે. તથા પાણીમાં તીર્થ બુદ્ધિ અને ભક્તોમાં પૂજ્ય બુદ્ધિ નથી રાખતો તે પુરુષ કેવલ પશુ છે. અહીં પણ અજ્ઞાની, તથા સંકુચિત દૃષ્ટિવાળાનીજ નિંદા છે. જે વાસ્તવિક ભક્તની નિંદા હોત તો પછી જલમાં તીર્થ બુદ્ધિનો નિષેધ કહ્યો છે. તો ગંગાજીમાં તીર્થ બુદ્ધિ વિધાયક હજારો પુરાણો, તથા તંત્રોનાં વાક્યો, જુઠાં પડશે.

માટે કેવલ અજ્ઞાની, પારકાનો દ્વેષ કરનાર, મૂર્ખ, સગુણ ભક્તનીજ આ નિંદા છે.

નિર્ગુણ ભક્તની, તથા મૂર્તિપૂજની નિંદા કોઈપણ શાસ્ત્રમાં નથી, કારણ કે “મૂર્તિની સેવા પૂજા, તો શાસ્ત્રોક્ત, તેમ જીવ માત્રને અવશ્ય કરાણીય છે.”

૧૬ અતો यस्य परिच्छिन्नदृष्ट्याऽत्रैव भगवान्नेतरत्रेति बुद्धिः स निन्द्यते । भगवदर्च्यं भौमेति च यस्य बुद्धिः सोऽपि निन्द्यः । विष्णोरर्चायां “शिलाधीर्गुरुषु नरपतिर्वैष्णवे जातिबुद्धिरिति गोपालतापनीयोपनिषत्सु निन्दाश्रवणात् । “ शिलाबुद्धिर्न कार्या च तत्र नारद कर्हिचित् । ज्ञानानन्दात्मको विष्णुर्यत्र तिष्ठत्याचिन्त्यकृदि ” ति वाक्याच्च ।

અતોઽસ્મત્તિસદ્ધાન્તે સર્વત્ર વ્યાપકતયા વિરાજમાનઃ સર્વ-
રૂપો ભગવાન્ મૂર્તિરૂપેણ સેવકોદ્ધારાર્થે પ્રકટીભૂત ઇતિ હરિ-
મૂર્તિર્હરિરેવ । “પુરુષ એવેદં સર્વમિ”તિ શ્રુત્યા પદાર્થમાત્રસ્ય
ભગવદ્રૂપત્વાત્ । અત એવ સર્વનિર્ણયપ્રકરણે “આવિર્ભા-
તિરોભાવૌ શક્તી વૈ સુરવૈરિણ” ઇત્યુક્ત્વા તત્તત્કાર્યાર્થે
તત્તદ્રૂપસ્ય હરેરેવાઽભિવ્યક્તિરિ” ત્યુપપાદિતમ્ । તથાચ
જલાહરણાર્થે ઘટરૂપેણ હરેરેવ પ્રાકટ્યમિતિ જ્ઞેયમ્ । એવં
પટાદાવપ્યાવરણાદિરૂપપ્રયોજનમુદ્દિશ્ય ભગવદાવિર્ભાવોજ્ઞેયઃ।
એવંસતિ ભક્તોદ્ધારાર્થે મૂર્તિરૂપેણાઽઽવિર્ભાવિ ઇત્યાકલનીયમ્ ।

૧૬ જે માણસ, અજ્ઞાન અને સંકુચિત દૃષ્ટિથી મૂર્તિમાંજ
પ્રભુ સમજે છે. ખીજે ઠેકાણે નથી જાણતો તે નિંદાપાત્ર છે. જે
પુરુષ આ સેવા પૂજા, પત્થરની છે અથવા પત્થરની મૂર્તિ-
ની છે. પરંતુ ભગવન્મૂર્તિની નથી. આમ સમજે છે તે પણ
મહાઘોર પાતકી તથા નિંદનીય છે. વેદમાં કહ્યું છે જે માણસ,
મૂર્તિમાં પત્થર બુદ્ધિ, શુરુમાં મનુષ્ય બુદ્ધિ, અને વૈષ્ણવોમાં
જાતિ બુદ્ધિ રાખે છે. તે નરકમાં જાય છે. તેમ ખીજે ઠેકાણે
પણ, “જ્યાં સચ્ચિદાનંદ પ્રભુ હોય ત્યાં મૂર્તિમાં પત્થરની
બુદ્ધિ ન કરવી. માટે જે, તેવી બુદ્ધિ રાખે છે. તે કેવલ
અજ્ઞાની, તથા મૂર્ખ છે.

પુષ્ટિમાર્ગસિદ્ધાન્તમાં તો પ્રભુ, સર્વવ્યાપક છે. જેથી સર્વત્ર સર્વ રૂપથી બિરાજેલા છે. માટેજ સેવકોના ઉદ્ધાર સારું મૂર્તિરૂપથી પ્રગટ થયા છે. “મૂર્તિ, સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ છે” કારણ કે “પુરુષ एवेदं सर्व” વિ-
ગેરે શ્રુતિઓ, સમગ્ર પ્રદ્ધરૂપ કહે છે. તેમ નિબંધમાં પણ શ્રીમદ્વાચાર્યચરણોએ આજ્ઞા કરી છે.

“આવિર્ભવિતિરોભાવૌ શક્તી વૈ મુરવૈરિણઃ”

આમ આજ્ઞા કરી તે, તે કાર્ય સાડ પ્રભુ, તે, તે, રૂપથી પ્રગટ થયા છે. તો પછી સિદ્ધ થયું કે, જલ્પાનયન કાર્ય સાડ પ્રભુનો ઘટ રૂપથી પ્રાદુર્ભાવ છે. આચ્છાદન કાર્ય માટે પટ-રૂપથી પ્રગટયા છે. એ પ્રમાણે અનેક રૂપોથી પ્રભુનો પ્રાદુર્ભાવ છે. તેમ ભકતોદ્ધાર સાડ પ્રભુનો મૂર્તિરૂપથી પણ પ્રાદુર્ભાવ છે. આ વાત ચોક્કસ છે.

૧૭ તત્તદ્રૂપેનાઽઽવિર્ભાવે ભગવાદિચ્છાયા નિયામકત્વાદનેન ઘટાદિરૂપેણ જલ્પાહરણાદિ કરિષ્યામીત્યાદિરૂપયેચ્છયા ઘટાદિરૂપેણ સ્ફૂર્તિઃ । ઇચ્છા ચ કાર્યાનુમેયા અતો હરિમૂર્ત્યા સેવકોદ્ધારરૂપકાર્યસ્ય પુરાણાદૌ સ્મરણાદુદ્ધારેચ્છાઽનુમીયતે । તથા સતિ વસ્તુમાત્રસ્ય વ્રહ્મત્વેઽપિ તાદૃગાવિર્ભાવાનાવિર્ભાવૌ સેવ્યત્વાસેવ્યત્વપયોજકાવિતિ નેતરસાધારણ્યમૂર્તેઃ ।

अत एवोक्तं निबन्धीयसेवाप्रकरणे “मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् । परिचर्यां सदा कुर्यादि” ति । व्याख्यातं च—“मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयती ” त्पारभ्य “वस्तु विचारे सर्वस्याऽपि भगवद्रूपत्वात् । विशेषत्वयम् । एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः पादुर्भूत” इत्यन्तेन ।

अयमर्थः । इतरपदार्थापेक्षया भगवन्मूर्तौ सेव्यत्वप्रयोजकः अयं वक्ष्यमाणो विशेष इत्यर्थः । तमेवाऽऽहुः—एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः पादुर्भूत इति । एनं सेवनोत्सुकं सेवकं संसारादुद्धरिष्यामीतीच्छया मूर्तिरूपेण प्रकट इत्यर्थः ।

इतरत्र घटादौ जलाहरणादिकार्यस्य स्फुटत्वात्तत्कारणी भूता जलाहरणादि करिष्यामीत्यादिरूपा भगवदिच्छाऽनुमीयते । तथैवेह मूर्तिरूपेणोद्धरिष्यामीतिच्छाऽनुमेया । उद्धाररूपकार्यस्य पुराणादिसिद्धत्वात् ।

अतो ब्रह्मवादविचारे सर्वस्य तौल्येऽपि मूर्तौ वैशिष्ट्यमिति निर्दुष्टमखिलम् । अत एव रामानुजाचार्यमतीया भगवन्मूर्तिमर्चावतारं वदन्ति ।

૧૭ પ્રભુ, તે, તે રૂપથી પ્રગટ થયા છે. તેમાં તેની ઇચ્છા-
જ કારણ છે. માટે પ્રભુએ “ઘડાથી જલાનયન કાર્ય કરીશ”
આમ જાણી ઘડાદિ રૂપોને ધારણ કર્યાં છે. તેમ તે, તે
પદાર્થોથી નિયમિતજ કાર્ય થાય છે. માટે પ્રભુની ઇચ્છાનું અનુ-
માન થઈ શકે છે. પુરાણોમાં, ભગવન્-મૂર્તિથી અનેક ભકતોનો
ઉદ્ધાર સાંભળ્યો છે, માટે ચોક્કસ મૂર્તિથીજ પ્રભુ, ભકતોનો
ઉદ્ધાર કરે છે. જ્યાં ઉદ્ધાર માટે પ્રભુ પ્રાકટ થયે. ત્યાંજ સેવા
પૂજા કરવી યોગ્ય છે. બીજે ઠેકાણે સેવા પૂજા પણ નથી. જો કે
બધું બ્રહ્મરૂપ છે. છતાં પણ ઘડો, વસ્ત્ર, વિગેરેને મૂર્તિ બરાબર
જાણવું. તેમ મૂર્તિને પત્થર બરાબર જાણવી. આ કેટલી બધી
મૂર્ખતા છે. તે સ્પષ્ટ જણાય છે. માટે નિબંધમાં શ્રીમદ્વાચાર્ય-
ચરણોએ “મૂર્તિ કૃત્વા હરેઃ કચિત્” મૂર્તિ ત્રણ પ્રકારથી
પ્રભુ છે. આમ આજ્ઞા કરી છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં સમગ્ર પદાર્થ બ્રહ્મરૂપ છે માટે મૂર્તિ પણ
પ્રભુજ છે. તો પછી મૂર્તિમાં શો વિશેષ? તેના જવાબમાં, જેમ
સર્વ વ્યાપક પ્રભુ, પ્રહલ્લાદની રક્ષા માટે સ્તંભથી પ્રગટ થયા છે.
તેમ ઉદ્ધાર કાર્ય સાડ પ્રભુ, મૂર્તિરૂપથી પણ પ્રગટ થયા છે. અને
ખાટલોજ મૂર્તિમાં વિશેષ છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો પ્રભુ, સ્નેહા-
નુકૂલ ઉપચારો બ્રહ્મ કરવા સાડ મૂર્તિમાં એક સરખાપણે
બિરાજેલા છે. પ્રારંભમાં પ્રભુ સાક્ષાત્કાર ન થવાથી, મૂર્તિમાં
લેહ બુદ્ધિ રેશે. તો મૂર્તિ, સાક્ષાત્ પ્રભુ કેમ? તેનો

ઉત્તર, વેદાંતસૂત્રના વૈશ્વાનરાધિકરણમાં, તથા દામોદર-
લીલાપ્રસ્તાવમાં સ્પષ્ટ છે. “ભગવાન સાકારજ વ્યા-
પક છે” અન્તર્યામિપ્રાદ્ધણમાં પણ, અન્તઃસ્થ પુરૂષનેજ
સર્વકર્તા કહેલ છે. અતએવ પ્રારંભમાં પણ મૂર્તિ વિષે
લેદ બુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. પરંતુ રોજ સ્નેહાનુકૂલ મૂર્તિની
સેવાથી, પ્રભુનાં નિઃશક અને નિરાવરણ દર્શન થાયછે. ત્યારે
પોતાની મેળેજ લેદ બુદ્ધિ ચાલી જાય છે. ઉપાસના
માર્ગમાં મૂર્તિને ભગવદ્રૂપ કેનારા, તથા મૂર્તિપૂજા પ્રતિપાદક
હજારો વેદોક્તમંત્રો, તેમ એકાદશ સ્કંધ પ્રમાણેથી મૂર્તિ,
સાક્ષાત્પ્રભુ આ સ્પષ્ટછે. “વિધિમંત્રાદિને આધીન થઈ
પૂજા કરવામાં આવે તેને ઉપાસના માર્ગ કહેવાયછે”.

ઘટાદિ તે, તે પદાર્થોથી, નિયમિત તે, તે કાર્ય જો-
વામાં આવે છે. માટે પ્રભુ ઇચ્છાનું અનુમાન પણ નિર્બાધ છે.
પુરાણોમાં મૂર્તિથી અનેક ભકતોનો ઉદ્ધાર કહ્યો છે. માટે
ઉદ્ધાર કાર્ય સાફ પ્રભુનો મૂર્તિરૂપથી પ્રાદુર્ભાવ છે. તે પણ
નિઃશક છે. બ્રહ્મવાદ વિચારમાં જો કે સર્વ સમાન છે. તો
પણ મૂર્તિમાં આ વિશેષ છે. આથી શ્રીરામાનુજાચાર્યો,
મૂર્તિમાં ભગવન્મૂર્તિનો “અર્ચાવતાર” માને છે.

૧ શ્રીયશોદ્ધાજીને, તથા અર્જુનાદિ ભકતોને, સાકાર વ્યાપક સ્વ-
રૂપનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. માટે ભગવત્સ્વરૂપ સાકાર વ્યાપક
છે આ નિર્દોષ છે.

૧૮ નનુ શાલગ્રામે ભગવદાવિર્ભાવસ્ય સર્વસચ્છાસ્ત્રસિદ્ધત્વા-
ત્તત્પૂજયૈવ મૂર્તિભજનસ્ય ગતાર્થતાઽસ્તિત્વતિ ચેન્ન । નવવિધ-
ભક્તિનિરૂપણે “નૃણામયં પરો ધર્મઃ સર્વેષાં સમુદાહૃત” ઇતિ
નારદવાક્યાન્નવધાભક્તેરવશ્યકર્ત્તવ્યતયા તત્ર ચ “યદ્યદિષ્ટ-
તમં લોકે યચ્છાઽતિપ્રિયમાત્મનઃ । તત્તન્નિવેદયેન્મહ્યં તદાન-
ન્ત્યાય કલ્પત ” ઇત્યાદિવાક્યોક્તાનાં નાનાવિધવસનભૂષણ-
પ્રમૃત્યુપચારાણાં સર્વથૈવ કર્ત્તવ્યત્વેન શાલગ્રામે તત્સૌકર્યા-
ભાવાત્ । અતો ભગવન્મૂર્તિસેવા કાર્યા । તત્ર ચાઽનેકાવિધાલ
ઙ્કારવસનભૂષણોપચારાણાં સૌકર્યાત્ । અતઃ કૃષ્ણમૂર્તિસેવનં
શાલગ્રામાર્ચનં ચેત્યુભયમપિ કર્ત્તવ્યમ્ ।

૧૮ “શાલિગ્રામની મૂર્તિ, સાક્ષાત્ પ્રભુ છે આ વાત
શાસ્ત્ર સિદ્ધ છે.” તો પછી તેની પૂજાથી પણ મૂર્તિપૂજા-
નું કામ ચાલી શકશે માટે જુદી એક મૂર્તિની સેવાપૂજા
કરવાનું શું પ્રયોજન ” ?

‘હીક છે’ શાલિગ્રામશિલા, સાક્ષાત્ પ્રભુ છે. આમાં
કોઈપણ વાદ કરતા નથી, પરંતુ ત્યાં સ્નેહાનુકૂલ મન
રાખી, ઉપચારો કરવાવાળાઓથી જેવા જોઈયે તેવા, ઉપ-
ચારો થઈ શકતા નથી.

તેમ નવવિધાભક્તિનું નિરૂપણ કરતી વખતે, શ્રીનારદજીએ આજ્ઞા કરી છે “ આ નવવિધા ભક્તિ, મનુષ્યમાત્રને સર્વોત્તમ શાસ્ત્રોક્ત ધર્મ છે ”

તેમ તેજ ભક્તિમાં ભગવદ્દાજ્ઞાથી પૂર્વે સિદ્ધ છે “ જે પદાર્થ, લોક અને શાસ્ત્રથી અનિન્દિત હોય, જે પોતાને પ્રિય લાગતો હોય, તે પદાર્થ વસ્ત્રાભૂષણ ભોજાદિ, મને અર્પણ કરે ” તો પછી, નવવિધા ભક્તિ તથા તદનુકૂલ રને-હુથી ઉપચારો કરવા, આ મનુષ્યમાત્રને અવશ્ય કરણીય છે. ભગવન્મૂર્તિમાં, વસ્ત્રાલંકાર કરવાનું અત્યન્ત સોકર્ય રહે છે તેમ તેથી અત્યંત સુંદરતા થવાથી મનોપ્રવેશ પણ જલદીથી થઈ શકે છે. અતએવ “ મૂર્તિની સેવા પૂજા તથા શાલિ-ગ્રામની પૂજા, આ બંને જરૂર જીવને કરવાનાં છે ”.

૧૯ તથાચ સિદ્ધમેત્રત્ પ્રાતીતિકપ્રાકૃતધર્મરહિતં નિસ્થિલ-
નિગમોક્તદિવ્યગુણરૂપં પુરુષોત્તમશદ્ધવાચ્યં નિર્ગુણં પરમકા-
ષ્ટાપન્નં શ્રીકૃષ્ણાખ્યં પરં બ્રહ્મૈવ પુષ્ટિમાર્ગીયસેવાયા વિષયઃ ।
તસ્ય ચ મૂર્તિરૂપેણ પ્રકટસ્ય પૂર્વપ્રકરણોક્તરીત્યા સેવા કર્તવ્યા
તયા કૃતાર્થતા ભવતીતિ વિદ્વદ્વિજ્ઞેયમ્ ।

૧૯ હવે આ સમગ્ર અંથથી એમ પ્રતિપાદન થયું કે
“ લોકપ્રતીત પ્રાકૃત ધર્મોથી રહિત, શાસ્ત્રોક્ત બધા
ધર્મોથી યુક્ત ” મારેજ નિર્ગુણ, સર્વ દેવતાઓથી

શ્રેષ્ઠ, તેમ સાક્ષાત્ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, કેવલ શ્રીકૃષ્ણ-
પરબ્રહ્મજી પુષ્ટિમાર્ગમાં સેવ્ય સ્વરૂપ છે, સેવકો-
ક્ષાર કાર્ય સાર તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ પ્રભુ, મૂર્તિરૂપ-
થી પ્રગટ થયા છે. માટે પેલા પ્રકરણમાં કહેલી
રીતીથી, તે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ, શ્રીકૃષ્ણપરબ્રહ્મની
સેવા કરવી, તે જીવમાત્રનો સનાતન, ઉત્તમોત્તમ,
વૈદિક ધર્મ છે. તેમ તે પ્રભુની સેવાથીજ જીવને
કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે.

इति श्रीमद्रोवर्द्धनधरश्रीवल्लभाधीशश्रीविठ्ठलेश्वरचरणानुचरसेवकेन
श्रीलाल्लभट्टोपनामकदीक्षितश्रीबालकृष्णभट्टेन विरचितायां
सेवाकौमुद्यां द्वितीयं प्रकरणम् ॥ २ ॥

“ આ પ્રમાણે આ ભાષાનુવાદ સમાપ્ત થયો.”

विज्ञानप्रणम्य रचिताञ्जलिरानतोऽहं
शश्वद्विधाय विनयं विनिवेदनं मे
स्वीकर्तुमर्हथ निजेति विचार्य विज्ञा
दूष्यं भवेन्निजमतौ सुविचारणा चेत् ॥ १ ॥
भाषातत्त्वविदो भवन्ति बहुशः पृथ्वीतले संप्रति
तेषामेव कृते कृता बुधवरैर्मत्साहसं क्षम्यताम् ॥
या स्यादथ पदेकचित्स्थलतिकासह्याकृपाशालिभि
र्ये केचित्सहसालिजान्ति मतितो मुह्यन्ति तेऽसंशयम् ॥ २ ॥
॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

વેત્યવાનાં પુસ્તકો

સંસ્કૃત

ગુજરાતી તથા હિન્દી

	શા. આ. પા.		શા. આ. પા.
૧ શ્રી સુબોધિનીજી	૨ ૦ ૦	૧ શુદ્ધાદૈત દર્શન ...	૦ ૨
૨ બકિતહ સ	૦ ૧૪ ૦	(પ્રથમભાગ હિન્દી)	
૩ શ્રી યમુનાષ્ટક...		૨ ,, દ્વિતીય ભાગ	૦ ૮
(શ્રી હરિરાયજી)	૦ ૩ ૦	(હિન્દી)	
૪ શ્રી યમુનાષ્ટક...		૩ ,, પ્રથમ ભાગ	૦ ૮
(શ્રી પુરુષોત્તમજી કૃત)	૨ ૬	(મરાઠી)	
૫ બાલબોધ ...	૦ ૩ ૦	૪ વલ્લભાખ્યાન ...	૩ ૦ ૦
૬ ,, શ્રીદેવકી નન્દનકૃત	૨ ૬	(વ્રજભાષા)	
૭ સેવાકોમુદી ...	૦ ૨ ૦	૫ શુદ્ધાદૈત સિદ્ધાંતસાર	૦ ૩ ૦
૮ શ્રીબાલકૃષ્ણચમ્પુ	૪ ૦ ૦	(હિન્દી)	
૯ નિર્ણયાર્ણવ ...	૦ ૪ ૦	૬ ,, ગુજરાતી ...	૦ ૩ ૦
૧૦ સિદ્ધાંત સિદ્ધાપમા	૦ ૬ ૦	૭ પોડશગ્રન્થ વ્રજભાષા	૦ ૬ ૦
૧૧ દર્શનાદર્શ ...	૦ ૨ ૦	૮ ગીતાતાત્પર્ય હિન્દી	૦ ૨ ૦
૧૨ વ્યાખ્યાનરત્નાવલિ	૦ ૧ ૦	૯ ,, ગુજરાતી	૦ ૨ ૦
૧૩ સ્તુતિપારિજાત ...	૦ ૧ ૦	૧૦ ન્યાસાદેશ હિન્દી	૦ ૧ ૦
૧૪ સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી	૦ ૨ ૦	ગુજરાતી ...	૦ ૦ ૦
૧૫ પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદા	૦ ૫ ૦	૧૧ સેવાકોમુદી હિન્દી	૦ ૪ ૦
૧૬ વેદાન્ત ચિન્તામણિ	૧ ૦ ૦	૧૨ ,, ગુજરાતી	૦ ૪ ૦

પુસ્તક મળવાનું ફેકમલ્લ

શ્રી બાલકૃષ્ણ શુદ્ધાદૈત સંસ્કૃત પુસ્તકાલય

મોટું મંદિર (ગોશાળા કિપર) મુંબઈ નં. ૨

